

VARJAS SÁNDOR: A HÁBORÚS SZENVEDÉLYEK NÖVEKEDÉSE ÉS FOGYÁSA

— GONDOLATOK AZ ÖRÖK BÉKÉRŐL

1. Tájékoztató

A háborúskodást, mint társadalmi tüneményt, a szenvedéllyel is kapcsolatba lehet hozni. Rég éreztük és ma már *tudjuk*, hogy e háború nem pusztán a hideg számolás műve volt és ma még inkább nem az. Lehetséges, hogy sokán azért kívánták a háborút — *intra muros et extra* — mert e révén jó üzletet (gazdaságit vagy politikait, vagy egyéb fajtát) reméltek. Vannak sokan, akik e reményükben nem is csalódtak. De azért ezek egymagukban még sem tudták volna létrehozni. Azok a politikusok és diplomaták, akik a nagy válság kitörésénél közrehatottak, az utolsó pillanatban még egyszer megriadtak, amint ez a kiadott színes könyvekből (megbízhatóbb adataink, sajnos, nincsenek) látszik. Edward Grey azt sürgönyözte Goschennek Berlinbe 1914 júl. 30-án:

„Ha Európa békéjét fenn lehet tartami, az lesz a törekvésem, hogy olyan megegyezés javára munkálkodjam, amelyben részt vehetne Németország is és amely biztosítékot adhatna neki arra, hogy Franciaország, Oroszország részéről és a mi oldalunkról nem fognak támadó vagy ellenséges politikát ő ellene vagy szövetségesei ellen, együttvéve, se külön-külön folytatni ... Ez az eszme idáig túlutópisztikus volt, ha azonban a mostani válság . . . elmúlik, meg van a reménvem, hogy az utána következő megkönnyebbülés ... a hatalmaknak egymáshoz valló határozottabb közeledését teszi lehetővé, mint aminő eddig lehetséges volt”. (Angol Kékkönyv, 101. sz. távirat).

Hasonló szellemű táviratokat lehetne idézni a német Fehérkönyvből.

A felelősség súlya volt az, amely őket a végső lépés megtételénei egy pillanatra ingadozóvá tette. Az a meggyőződésünk, hogy a diplomaták is emberek, a lélektani megfigyelések nagyjában ő rajtuk is beválnak. Az ezután következő fejtegetések szociálpszicholó-

giai megfigyelésekre és ezekből levonható oksági összefüggések megállapítására törekszenek és régóta forrongó gondolatoknak első kifejezései.

II.

I. A cím magyarázata

A szenvedély szót és fogalmat a mindennapi életből ismerjük. Noha a lélektannak ezideig még nem sikerült pontosan meghatározni, mégis jogosan élhetünk vele, mert ilyen definíció nélkül is meg tudjuk állapítani minden dologról, hogy a „szenvedély” fogalma alá tartozik-e vagy nem. Az ilyen alapfogalmak megmagyarázása ép olyan nehéz, mint a fizikaiaké. De ez nem abszolút akadály. Például az energia fogalmának homályossága mellett is sikerült a mechanikát előbbre vinni.

Célunk eléréséhez bizonyos segédfeltevésre van szükségünk.

A segédfeltevés: *A lélektani tünetényeket úgy vizsgáljuk, mint ha külső okai nem volnának.* Tehát a haragot úgy, amint az egyes sajátosságaiban és változataiban a tudatban fellép anélkül, hogy az őt létrehozó külső eseményt vizsgálúnók. A külső okot mindig a környezet (a természet és az emberek) szolgáltatják. Természetes azonban, hogy ilyen külső ok is van, sőt lehet mondani, hogy legalább mint részok mindig közrehat.

Hogy egy szenvedély nőhet és fogyhat, azt már régen észreveték és minden ember önmagában könnyen meg is figyelheti. A benünket — gyakorlati szempontból — izgató kérdés az, hogy a szenvedélyváltozás e fontos ténye milyen okokból ered. E változás lélektani tünetény, okai is lelkiek. *Lehetne-e az emberi lélek már kiderített és kétségtelenül igazolt, vagy részben új, de igazolható alaprájából ezt a legfontosabb és összetett érzelmrendszert (mert ez a szenvedély) és változásait megszerkeszteni és szavakba foglalni?*

Amilyen homályos a szenvedély fogalma, olyan a lélektani változása (növés, fogyás) is. Az érzelmek intenzitásáról kevés biztosat tudunk. Sőt Bergson szerint az intenzitás nem is bennejáró tulajdonsága a lelki jelenségeknek, hanem a térbeliség analógiájára fölépített kép. Annyiban mindenesetre igaza van, hogy az intenzív itt nem jelent algebrai tárgyat, azaz nem mérhető és mennyiségileg ki nem számítható. De az a kérdés, a szenvedély önmagában is intenzív jelenség-e, vagy köznap nyelven: vannak-e fokozatai, metafizikai pro-

bléma. U. i. csakis arról lehet vitatkozni, hogy egy „a” érzélem ereje nőhet és csökkenhet-e, vagy pedig ha „a” nőtt, az így keletkező új „a” érzés már nem .azonos „a”-v.al, nem ennek megnövekedett új kiadása, hanem *toto coelo* új valami, új érzélem. Ez a kérdés, majd látni fogjuk, a mi problémánk megoldását nem befolyásolja, mert nem szerepel a megoldás premisszái között.

Mi tehát egy *érzelem* változása alatt értjük mindazokat az egyes érzelmeket, amelyeket bizonyos hasonló tulajdonságok jellemeznek.¹

2. Az élmény változás

Egyszerűség kedvéért nevezzünk minden tudatos lelkiállapotot élménynek. Hogy élményeink folyton változnak, elemi megfigyelés bizonyítja. Ha valami tünetény állandóan ismétlődik, megszokjuk és nem tulajdonítunk neki jelentőséget a ritkább és fontosabbnak tartott jelenségekhez képest. Így pl. a lélegzés állandó testi tünetény és föltétele az életnek. Az élmény változás is az! Az a kérdés, miért és mi a következménye.

Már érintettük, hogy az igazolást már meglevő és *minden kétségen felül álló tényekből* óhajtjuk megadni. Ez nagy szó és kérdés, képesek vagyunk-e ezt az ígéretet beváltani. Kérdés, hogy a lélektan terén vannak-e egyáltalában kétségen felül álló tények. Vannak! Ezek a következők: a) A tudat léte, b) A tudat szüke, c) A tudat intemittenciája, d) Az appercepció elégtelensége, e) Az élményváltozás, f) Az élmény kulminálás, g) A frusztráció, h) A konfliktus. Mindezekhez lehet csatolni még azt a megjegyzést, hogy maga a tudat sem egyetlen homogén létező, hanem kétféle értelemben lehet szabatosan tudatról beszélni. A felsorolt kilenc fogalom között lesznek olyanok, amelyek a lélektani tankönyvekből már ismeretesek. (Az 1—6.). A lélektannal való jogosult elégedetlenség nem is a megfigyelt tények kevéssége vagy jelentéktelensége miatt van, hanem a már megállapított igazságokkal való gyenge banni tudás miatt. Azt lelhet mondani, nincs egy tudomány sem, amelynek több alapvető és biztos ismeret állana rendelkezésére, mint a lélektannak. A felsorolt kilenc fogalommal nem törekedtünk teljességre. De *tény az, hogy többre a leszármaztatandó igazság céljára nincs szükség.*

¹ Anticipando nagyobb pontosság kedvéért így is mondhatjuk: Egy érzélem változásai olyan érzelmek, amelyeket az kapcsol össze egy csoporttá, hogy ugyanazon lélektani elvekből vezethetők le.

a) *A tudat létére* vonatkozó megfontolások teljesen elméletiek és célunkra feleslegesek, mert tán senki sem fogja kétségbe vonni a tudat létét.

b) *A tudat szűke* alatt azt a tüneményt értjük, hogy tudatunk egyszerre csak kevés elemet tud befogadni. Ha tehát hosszabb élménysort kell realizálnia, kénytelen az egészet fölbontani és részenként felfogni (= appercipiálni, magába fogadni). Így pl. ha egy palotát meg akarunk nézni, egyszerre nem fogadhatjuk magunkba minden részét. Szemünk, mint fotográf masina minden legkisebb részről tartalmaz ugyan képet, de mi e számos részletet csak egymásután vesszük tudomásul. A szemben keletkezett kép nem azonos a tudatos képzetrel. A holt ember szemében is kép támad, ha elébe állunk, de képzet nem, tudata nincs.

c) *A tudat intermittenciája* alapvető lelki jelenség. A tudat képtelen valamely élményt tetszésszerűen ideig ténylegesen megtartani. Ha valamely képzet vagy érzelem bizonyos ideig tudatunkban van, fielyet kell engednie másnak. A tudat ugyan sohasem üres, amíg tudat, de normális működésében ugyanazon élményeket nem állandósíthatja magában. Ilyen állandósítás lelki betegség (pl. az ú. n. fixa ideák.) A tudat állandóan (álomban is) működik, de nem ugyanaz a tartalma; ha egy és ugyanazon tartalommal van elfoglalva, ezt csak megszakításokkal teheti, amelyek rendkívül gyors egymásutánban is felléphetnek (a perc törtrészeiben, ha érdektelen dologra figyelünk), máskor több percig is megmarad egyazon tartalom, természetesen csak akkor, ha kellemes.

c) E két tényből már levezethető az *emlékezet*. A tudat szűke csak azt a szerepet végzi, hogy a lelki elemeket — bár kis részletekben — befogadja: appercipiálja. A tudatintermittencia végzi a lelki *élet* alapműködését, mivel nem más ez, mint az a képesség, amely valamely elemet, ami a tudatban van, onnét kiemel és később újra beletesz.¹ E kifejezések természetesen képek, kiki önmaga figyelése által fogja tudni a helyes értelmet belegondolni. Az emlékezet u. i. összetett művelet és nem, mint ahogy látszik, elemibb az intermittenciánál. Hozzá u. i. az appercepción kívül szük-

¹ A Lélektanban jártas olvasó csodálkozni fog a használt képek erős materializmusán és térbeliségén. Szántsándékkal ilyenek, hogy a finomabb kifejezések a kevésbé jártast tévedésbe ne ejtsék, ami megesik, ha a szavak a fogalmak képlegességét ügyesen leplezik.

ség van a tudatszükére is. Maga az appercepció nem egy a tudat szükével, hanem magasabb fogalom. Egy ez a tudat létével. Az appercepció épp az a működés, amelyből a tudatra következtetünk. Az appercepció maga a (pillanatra statikusnak gondolható) tudat. A tudat szüke az, amely szükségessé teszi az intermittenciát. Különböztetve állandóan ugyanazon pár élmény lenne tudatunkban. A tudat intermittenciája teszi, hogy a tudat szüke nem lesz egy a tudat szegénységével. Az emlékezés még azt is megkívánja, hogy az intermittencia által visszahozott elemről fölismerjük azt, hogy ez: „visszahozott”, „reprodukált” élmény, vagyis szükséges a fölidézett folyamat *fölismerése* is, amely abban áll, hogy ráeszmélünk azzal az élménnyel való azonosságára, amely előbb a tudatból eltűnt. Ez a híres elemzés, amely Kant felfedezése volt és amely szerint minden ismeréshez appercepció, reprodukció és fölismerés: rekogníció szükséges¹, az emlékezés elméletét adja.

d) Ezt ökonomikus *okokból* később tárgyaljuk.

e) *Az élmény változás* a mondottak után nem tekinthető többé önálló kategóriának. Az 1—3. tételek elegendőképp indokolják. Az élményváltozás tehát tényleg tudatunk létkérdése, de csak egyik formájában. Egy élmény változhatik úgy, hogy *a* helyébe *b* lép, pl. gondolok a kertre, utána eszembe jut a gyöngyvirág. Ezek különböző élmények. De van egy másik értelme is az élményváltozásnak, az, amikor a változás csak az élmény intenzitását éri, pl. ha haragom nő vagy csökken. Az 1—3. tételek alapján azonban e különbséget még nincs jogunk megtenni: nem vezethető le belőlük.

f) *Minden élmény két csoport egyikébe tartozik*: vagy kellemes, vagy kellemetlen. (Legfeljebb a közömböst, mint határesetet hozzájuk csatoljuk). A kellemes élményeknek van egy nevezetes tulajdonságuk. Mivel az e) tétel értelmében minden élmény változik és pedig nő vagy fogy (a *tétel* úgy quantitativ, mint az intenzív változásra vonatkozik és 1—3 szerint érvényes), ha e változás növés, a növés nem mehet túl minden határon. E növekvésnek van tetőpontja, ahonnan ismét leszáll. Minden kellemes érzésnek ez a menete.

g) De nem szükséges, hogy feltétlenül így is történjék a dolog, lehetséges, hogy a növés eljut bizonyos pontig, de útját nem folytatja felfelé, hanem ezen pont körül ingadozik. Az ilyen érzelmeket, amelyeknek nagy jelentőségét először 1912-ben vettem észre (H. Sz.

¹ De természetesen még más dolgok is.

1912, 1. k., 207—224. 1.), frusztrán érzelmeknek, frusztrációknak neveztem el. Nagy magyarázó erőt mutat a frusztráció felvétele az incesztusz, a totemizmus és exogámia magyarázatában. Látni fogjuk, hogy a szenvedély struktúrájában is mily szerepet visz.

h—i) *A* konfliktusról és a tudattalanról később szólunk.

Diszkusszió. E rövid előadásból is látni való, hogy a lélektan-nak vannak exakt igazságai. Ez egyrészt abból derül ki, hogy a fenti 6 fogalom léte és értelme tekintetében a pszichológusok közt nincs eltérés, valamint abból is, hogy az adott értelmezés a köznapi felfogással és tapasztalással is megegyezik. Az, hogy a lélektanban „minden” kétséges, csak abban az értelemben igaz tehát, hogy leszámítva e fogalmakat, a többinek léte és jelentősége még tényleg homályban van. *Csupán egyetlen fogalom hiányzik a tankönyvekből: a frusztrációé.* Szó szerinti jelentése: megghiúsulás. U. i. megghiúsulása a kellemes érzelmek normális lefolyásmódjának. E fogalom a kilenc alapfogalom között is kiténik fontosságával. Ha a tudatot úgy képzeljük, mint élő, változó organizmust, — és így képzeljük, még ha nem is tesszük e képzetünket világossá, — akkor ehhez a frusztráció felvétele nélkülözhetetlen.

Az eddigi lélektanban az érzelmek igen mostoha elbánásban részesültek. A legtöbb lélektan megalégszik *azzal*, hogy felsorolja az érzelmek és indulatok egyes — általánosan ismert — fajtáit. Így az érzelmetan (magyarázó és irányító gondolat nélküli nomenklatúra lesz. Keveset változtat ezen James kísérlete is, aki egységes levezető szempontot keresve, a régi felfogásmódot megfordítja: eddig a kifejező mozdulatokat úgy tekintették, mint az érzelmek kísérő jelenségeit. *Szerinte e „kísérő” jelenségek „mögött” nincs semmiféle érzelem, az érzelem — az őt kísérő mozdulatokkal.* Noha e tan első hallásra is igen valószínűtlen, még ha igaz lenne is, keveset változtat azon a bajon, amely *azért* van, mert lényegében neon értjük, mi általában az érzelem. *A frusztráció* nem minden érzelem lényege, de *élesen elkülöníti az érzelmeket két csoportba.* A frusztrán affektusoknak pedig olyan értelmezését nyújtja, amely magyarázó erejű azért, mert a „frusztráció” határfogalom, a fiziológiai és pszichológiai fogalmak válaszútján van. Vele azt az univerzális jelenséget jelöljük, hogy a szervezet bizonyos fajta reakciói különböznek a többiektől és pedig abban, hogy *nincs feloldásuk.* Tudjuk, hogy az ilyen érzelmek átcsapnak a kellemesből a kínosba. Ez a primitív tünemény az alapja azoknak az affektusoknak, amelyek csoportját *szenvedé-*

lyeknek nevezzük. Ha tehát igaz a szenvedély azon meghatározása, amelyet adunk — *szenvedély olyan frusztráció, amely önmagában (a frusztrálásban) találja meg élvezetét,* — akkor felesleges a frusztráció fogalom jelentőségének további hangsúlyozása: értékét használhatósága fogja megmutatni. Emellett a James-féle kérdés, hogy az „érzelem” a kifejező mozdulatok mellett reális vagy imaginárius-e, metafizikai probléma, a tünetmények magyarázására nincs befolyása. *Állítom tehát: a frusztráció fogalma együtt a már ismert kategóriákkal szükséges és elegendő a szenvedélyek magyarázására.* (E dolgozat a szenvedélyek sokaságából csupán az „uralomvágy” szenvedélyével foglalkozik).

További eljárásunk a következő lesz. A felsorolt kilenc és csakis e kilenc foglalommal be tudjuk bizonyítani, hogy a lélektan kérdéseit is lehet exakte megoldani.

3. A tudattalan

Miután az élmény változás szükséges és elegendő feltételeit kimutattuk, a még visszalévő három fogalom elemzéséhez érünk. Ezek közt az utolsót vesszük kiinduláspontul könnyebb megértés kedvéért. Tudjuk, hogy Freud úttörő művei vetették az első világosságot erre a fogalomra, amelynek felhasználásától méltán új korszakot lehet számítani a lélektanban. Maga Freud a *Die Traumdeutung* c. nagy műve végén adja érdekes, bár inkább csak képies körülírását a tudattalannak. A lélektanban a térbeliség analógiái az első tájékozás számára nélkülözhetetlenek. De természetesen sokszor zavart is előidézhetnek. Ezen kívül úgy tűnik föl, hogy Freud e fogalom értelmezésében ingadozik, az általa adott kritériumok gyakran ellenmondók. Ezért egyenként vesszük állításait, hogy a *szükséges* változtatást elvégezhessek. Freud szerint:

1. Vannak lelki tények, amelyek nem részei tudatunknak. Tehát a léleknek van olyan része, amely nem tudat. *Ez a tudattalan.*

2. E tudattalan tényezők abban nyilvánulnak, hogy a tudatban szereplő, azaz „tudatképes” élmények őket képviselik, az ő *szimbólumai*.

3. E tudattalan elemek *tudatképtelenek*, azaz nem juthatnak be a tudatba.

4. E tudatképtelenségnek van oka: valószínűleg (!) a társadalmi és — a nevelés folytán egyénivé is tett — *morális érzés* zárja; ki őket.

5. Ebből következik, hogy a tudattalan elemek a közfelfogás szerint *immoralisak*.

6. A tudattalan elemek kezdetben (a gyermekkor elején) még tudatosak, később a társadalmi morállal konfliktusba keverednek és a tudatból *mesterséges módon kiszorítatnak*. (Ez a *Verdrängung*). E kiszorítások a lelki bajok egy részének okai.

7. A gyógyítás nem egyéb, mint a kiszorított elemek *vissza-idéztetése*.

Elméleti és tapasztalati okok „a mellett szólnak, hogy az 5—7. tételek csak részben, de a 4. teljesen helytelen. Mivel 5—7 ezen a 4-en alapszik, ezt kell vizsgálat alá vennünk.

4 a) A 4. tétel

Három egymástól lényegesen eltérő ok teszi valószínűvé e tétel helytelenségét.

Az első az, hogy *petitio principii*nek látszik. Bizonyos elemek tudatképtelenségét az egyén lelkében a társadalom morális felfogásával való ellenkezésből származtatja, holott a társadalmi morál maga sem valamely eredeti, egyszerű és állandó jelenség, hanem változó valami, míg a tudatképtelen elemek jó része mindig állandó volt. De tény, hogy a tudatképtelen elemek egy része s a morál, mint ellenlábasként álltak s állanak szemben és párhuzamosan, de ez úgy is lehetséges, hogy bizonyos képzeteknek *minden egyes emberben meglevő* tudatképtelensége volt a főoka, hogy ép ilyen és ilyen morál fejlődjék ki. Különben nem lehetne megérteni, hogy miért ép ezek a morális meggyőződések lettek uralkodóvá. Pl. valószínűbb, hogy az incesztusfélelem és kerülése, mely minden emberben, kivétel nélkül: vadaknál és civilizáltaknál egyaránt fellép (habár sokszor megszegik, de a félelem azért fenforog!) volt oka annak, hogy a társadalmi szabályai is eltiltják a gyakorlását, mint fordítva, hogy a társadalmi tilalom és büntetés hozza létre az egyénben az incesztusfélelmet. (Az u. i. nem valószínű, hogy a vad népek incesztus tilalma orvosi megfontoláson nyugodna). Kiegészíti ezt az a tény, hogy a gyermekekre nézve ia társadalom ilyen tilalmat semmi esetre sem állapít meg, míg a tilalom *állítólagos* eredménye: a félelem az incesztustól benne is megvan.

A második az, hogy az incesztusfélelem egyéni érzés, míg a morál kollektív. Magyarítani pedig a kollektívet végeredményében csakis az egyéniből lehet.

A harmadik, hogy a 4. tétel elfogadása új alapelvvel szaporítaná a meglevőket. Új alapelvet pedig csakis akkor kell felvenni, ha szükséges és a meglevőkből nem vezethető le. De abba a hibába is esik, hogy individuális lélektani elvek közé kollektívet is felvesz. Ez olyan hiba, mintha valaki a dinamika elvei közé iktatná a forgó testek nyomatékát.

De bebizonyítható egészen szigorúan. *Bizonyítás.* Valamely kollektív jelenség természetesen oka lehet egyéni érzéseknek. Így pl. a nevelés folytán számos olyan érzés támad bennünk, amely e nélkül nem támadna abban a fokban. Egy szociális elv alapja lehet egy másik kifejlődésének is. Pl. ha a szocialista meggyőződés egy csoportot a háború ellenségévé tesz. *De egyetlen kollektív érzés sincs, mely nélkülözhetné az imént diszkutált 6 alapelvet.* És így úgy a szociális tünemények, mint a tudattalan nem egymásnak, hanem ama 6-nak a folyományai.

4 b) Mik a tudattalan keletkezésének igazi alapjai?

1. Hogy a tudat szűke elengedhetetlen, az első pillanatra szembe-tűnő. A tudat mennyiségileg annál szűkebb, annál kevesebb jut beléje, minél intenzívebbek a beletörekvő affektusok; egy intenzív érzés a többiek betolakodását akadályozni tudja. 2. Az intermitten-cia az a princípium, amely a kiszorítást legegységesebb formájában végzi, amely a tudat tartalmát állandóan megszakítja (nem a tudatot magát!) és a benne levőt kinyomja. A tudattalan a két diszjunktív elv: az élménykulminálás és frusztráció közül a másodikat követeli. Ezen a ponton dől el egy állapot tudatossá vagy tudatképtelenné válása. A tudatképtelen elemek sohasem kulminálhatnak. (De a megfordítás: A tudatos állapotok mindig kulminálnak, helytelen volna. Csak lehetősége van meg).

A frusztráció (= a kulminálás lehetetlensége) szükségképpen hozza létre a tudattalant. A tudatkép terén affektus nem lehet teljesen kellemetlen. Vannak érzések, amelyek alapjukban kellemesek, de szervezeti okokból kellemetlenné válnak. Pl. a gyermeki szervezet is alkalmas erotikus ingerek befogadására. De mivel a szervezet fejletlensége miatt az erotikus affektus nem folyhat le normálisan, azaz nem jut el kulminációra, az idegek erős ingerlődése kényszerbe csap át, beáll a frusztráció. Hogy a szervezet elkerülje e káros gyötrelmeket, a tudat kiszorítja az eredetileg kellemes erotikus érzéseket. Mivel a kisgyermek első affektusai anyjához, nővéréhez fűződnek,

akikkel állandóan együtt van, a *kiszorítás az ő személyükhöz fűződik* és ekkor, de csakis ekkor lesz a gyermek érzülete a környezet iránt látszólag aszexualissá.

4 c) *A konfliktus és konfliktus szükséglet*

A frusztráció egyszersmind az alapja az élet és tudat másik nagy tüneményének: a konfliktusnak. Csirája már adva van abban a képzetben, hogy az emberi szervezet kívánja azokat a kellemes érzéseket is, amelyek kulminálásra képtelenek és pedig *noha* képtelenek. Az incesztuszvágyon kívül sok ilyen van. Két főtípusba lehet őket osztani. Az elsőbe azok tartoznak, ahol a konfliktus *l'art pour l'art* áll elő, azaz egyetlen funkciójuk, hogy konfliktust támasztanak. Lehet-e ez? A szervezet frusztrációja figyelmezteti a tudatot: a frusztráció ismétlésének vágya ugyanis maga is frusztrán vágy, mert kielégülése ép a — kielégületlenség. E paradoxnak tetsző érzés *azonban* nagyon jól megfér az emberi lélekben, amely tudvalevőleg csak nagyon kevésbé rendezkedik be logikai elvek szerint. Lord Henry mondja Dorian Greynek: a cigaretta a legdelikátabb élvezet a világon: kellemes, rövid ideig tart és — kielégítetlenül hagy.

A másik típushoz szükséges a d) elv felvétele, mely eddig nem szerepelt: *az apperpció elégtelensége*. A tudattalannak ez a fajtája csak részben pathologikus, részben azonban intellektuális életünk alapja. Már a tudat szűkéből folyik, hogy értelmünk sok fogalmat képtelen egyszerre gondolni. Ezért kénytelen erőivel gazdálkodni. Vannak, akik ebből magyarázzák a tudomány egész keletkezését és funkcióját (Mach, Avenarius). De ha ez kétséges is, a tudományos jelrendszer, amely pl. a matematikában oly megbecsülhetetlen, ezen tulajdonságunk következménye. A nem tudományos funkciók közé tartozik az ú. n. szimbólumképzés¹. Pl. valamely nehéz fogalom-

¹ L. Sillberer kitűnő cikkeit a *Jahrbuch für Psychoanalyse*-ben. Félreértés kikerülése kedvéért már itt meg kell említenünk, hogy a szimbólum szó kétértelmű. A lélektanban mást jelent, mint a többi tudományokban, így pl. H₂O kémiai szimbólum, x matematikai szimbólum. Lélektani szimbólum olyan tudatos képzet, amely csak *látszólag* önálló eleme tudatunknak. Valójában a fontosabbik része a tudatlanban van és — képzelten szólva — *maga* helyett bizalmi képzetét küldi előre, amely tudatképes. Az így értelmezett szimbólumnak igen nagy jelentősége van életünkben. Így például e szempontból még oly tünemények is, mint a szenvedélyeik (harag, harci tűz stb.) szimbólumok. A szimbólumokban valóságos hierarchia uralkodik: első, másod, stb. fokú szimbólumok vannak.

mai való hiábavaló birkózás közben elalszom és azt álmodom, hogy egy meredek hegyen kapaszkodom fölfelé. Ez utóbbi szimbólum. Ide tartozik az a neurózis, amely származik, ha valaki tudományos nagyravágásához nem érez elég intellektuális képességet.

Fontos még a következő megjegyzés. *Az emberi léleknek van konfliktusszükséglete.* Az előzőkben az elemzést nem vittük végig. A frusztráció vágya nem abszolúte áll fenn. Minden frusztráció egy ideig kellemes érzés. Ha valamely érzés gyorsan szalad föl a tetőpontra és anélkül, hogy ott időzne, azonnal újra leszáll, a kellemesség (*Lust*) kisebb, mintha egy darabig a tetőpont körül ingadozik. De eljő a pillanat, amikor kellemetlen lesz és ha akkor sem hanyatlik, amikor a tudat már szeretné, előáll a kín és a kiszorítás. Ezért nincs igaza Freud hatodik tételének, amely szerint valamely tudatképtelen affektus csak a gyermekkorban tudatos, később kiszorul. Ez a magyarázat egy neme volna a bűnbeesési magyarázatnak. A valóságban minden neurózis (betegséget keltő kiszorítás) aktuálneurózis, azaz okai most működnek és nem a múltban.

Azonban a továbbhaladásban fontos akadályba ütköztünk. A konfliktus mellett egy — látszólag — új alapelvet vezetünk be: a konfliktusszükségletet. Bizonyítani kell, hogy az eddigiekből már levezethető. Mindenekelőtt azt kell megjegyeznünk, hogy maga a kifejezés: *szükséglet* utal arra, hogy itt nem állunk szemben elméletileg konstruktív fogalommal. A „szükséglet” kényelmes kifejezőmód a következő bonyolódott dolog rövid jellemzésére. E fejezet elején (3—4. bekezdés) kifejtettük, hogy konfliktus kétféleképp állhat elő. 1. Ha csak a frusztráció funkciója működik és 2. ha ehhez még hozzájárul az appercepció elégtelenségéről szóló elv. Csakis az elsőből származik a lélek konfliktusszükséglete. A második konfliktusforrás az apperceptív akaró tudatnak kényszerű módszere, de nem szükséglete a szó élvezet-értelmében. A frusztráció azonban — ne felejtjük el! — élvezetprincípium. A kellemes érzelmek *kétféle* lefolyási lehetőségéről szoltunk és frusztrációnak neveztük el azt az esetet, amikor a növekvő kellemes érzés nem tud leszállni: egy pont körül ingadozik. Ez az érzés kellemes érzés, amíg át nem csap a kínba, és noha nem elégít ki (hisz kinná változik!), újra és újra kívánjuk. Elemi példák meggyőznek bennünket ez állítás igazságáról. Minden szenvedélyt az jellemez, hogy bizonyos cselekvést állandóan vagy periodikusan ismétel. Az iszákosságban a szervezetnek állandó mérgezésre van szüksége, ezért kell folyton ismételni az ivást: az izga-

lom állandó, úgy hogy végül az izgalomszünet (a leszállás) a kín és az izgalom a gyönyör. Általában minden túlságba vitt cselekvés örökös megismétlésre sarkantyúzós kényszere erre mutat. A szerencsejáték, a szenvedélyes kártyázás (még ha nem is nyeresre megy) is ide tartozik: mindezek frusztrációk, minél többet tesszük, annál hevesebben kívánjuk. A félelmes, a titokzatos, a borzadályos iránti szeretet is innét ered. És végül innét támad a frusztrációk leghatalmasabbika: *az uralom- és a bírás vágya*, amely tudvalevőleg, minél többel rendelkezünk, annál többnek további megszerzésére kényszerít. Mindezek jellemző sajátja, hogy a siker csak múltó kielégülést jelent. A frusztráció eléggé félelmes jelentőségét ép az adja, hogy még a kellemes és normális lefolyású érzések is végeredményében csak magasabb fokú frusztrációk, mert a kellemesség elmúlása (leszállása) új ösztönzés az ismétlésre. De mert nem momentán frusztrációk, hanem periodikusak, nem szoktuk őket ide sorozni. Ez az az ok, amely a konfliktusszükséglet létét megindokolja.

A tudattalan Freudnál azt a szerepet játssza, amit a társadalomban a deportáció: (ide a társadalomra, oda a tudatra nézve veszélyes elemek kerülnek. Ez a kép amennyire találó általános tájékoztatóképpen, olyan zavartelődítő lehet, ha a hasonlatot a részletekben is keresztül akarnók vinni. A valóságban a tudatképtelen elemek nem mennek a lélek valamiféle alvilágába és egy ilyennek konstruálása kényszerítő ok nélkül nem is tudományos eljárás. Lehetséges egy másik megoldás is. Maguk a tudatképtelen elemek is, *mint elemek* a tudatban vannak és más princípiumot magyarázatukra az említett haton kívül nem szükséges felvenni. *A tudat szűke és intermittenciája elegendőképp megmagyarázzák a tudatból való kikerülés és az oda újra való bejutás tényét és több elvre nincs szükség.* Viszont a tudatból való kikerülésnek szokásos módján kívül még egy új fajtát: a kiszorítást nem kell felvenni, mert a kiszorítás a meglévő elvekből már adódik. Ha tehát feltesszük, hogy a tudatból csak egyféleképp kerülhet ki élmény, (vagyis megszűnik aktuális élmény lenni), akkor a kiszorítást így határozzuk meg: *A kiszorult élmény épúgy reprodukálható, mint bármely nem pathologikus, amely a tudat szűke miatt más elemeknek ad helyet. Azonban ezen elemek eredetileg meglévő asszociatív kapcsolataik nem működnek.*

Az olvasó figyelmét külön is felhívom e meghatározásra, amely problémánk megoldásaiban nagyon jelentékeny szerepet visz. Két

kérdés merül föl. 1. Miért szűnnek meg az asszociációk és 2. mi ennek a következménye?

Az ok ismét csak a felvett két elvben lehet. (Ha új elvet kellene felvenni, megdőlné állításunk, hogy a fenti hat tétel minden továbbinak felvételét feleslegessé teszi.) A tudat szűke okozza, hogy az elemek reprodukciója nem hozza magával az egymásutánjuk, még kevésbé a logikai kapcsolatuk reprodukcióját, mert az eredetileg is hiányozhatik. És annál inkább nem, minél affektuozusabb, de frusztrán élményekről van szó, mert a frusztráció erősödésével a tudat szaggatottsága (intermittencia) együtt jár. Azonkívül az asszociatív kapcsolat felidézése nehezebb művelet, mert a tudat szűkén és intermittenciáján kívül szükség van a felismerés funkciójára is, hogy a felidézett elem azonos-e az eredetileg adottal. Már pedig minél több funkció működése szükséges valamely képzet aktualizálásához, annál nehezebbé válik e művelet.

(Befejezése a következő számban.)

STERN LÁZÁR: ERKÖLCS ÉS EGYÉN

I.

Az erkölcsöt mint parancsoló és engedelmességre készítő, hatalmat jelentő szokást érezzük első sorban. Nagyjában úgy cselekszünk és azt tartjuk helyesnek, mit embertársaink, kikkel együtt élünk. Az jó, amit ezek tesznek, az rossz, amit ezek elítélnek. Azt is tartjuk, hogy nem lehet az rossz, mit őseink — annyi nemzedék — jónak tartott előttünk. A *mores maiorum*, az ősök szokása nemcsak a jog terén hatalom, hanem az élet minden ágában. Az erkölcsi parancsok régisége is egyik magyarázata erejünknek.¹⁾

Mіндеzt el lehet mondani a vallásról, jogról és a szokásokról. Mindegyikük lényegénél fogva kizárólagosságra törekszik. A vallás nem szeret más vallásokat, a jog nem tűr más jogot, a szokás minden új szokásra gyanús szemmel néz. Ugyanez áll az erkölcsre is. Erejük sokszor nem annyira belső igazságukban van, mint követésük általánosságában, nemzedékek gyakorlata által megszentelt és a velünk közösségben élő emberek ereje által kikényszeríthető voltukban. Ezért kénytelen minden új erkölcs, új vallás, új jogrend, új szokás sokszor véres harcot vívni a régivel, ezért tűnik fel minden ilyen új eszme vagy új gyakorlat, mint valami szörnyűség, mint az isteni és emberi rend felforgatása, ezért vannak vértanúi az újításoknak. A megszokott mindenki előtt mint igaz és igazságos, mint természetes tűnik fel és a harc csak akkor ül el, midőn az új erkölcs, az új vallás, az új államrend is szokássá válik.

Eletünk a szokás védő és megértető hatalma nélkül a félreértések sorozata lenne. Nélküle az élet mindennapi jelenségeinél se tudnók, miként viselkedjünk embertársainkkal szemben, nem tudnók szándékaikat megérteni, minden cselekvésük rejtély lenne számunkra. Csak a szokás, mely hasonló esetekben hasonló viselkedésre kötelez, teszi lehetővé a kölcsönös megértést, a társas együttélést, a bizalmat, a rokonszenv keletkezését.

Ezért van oly nagy jelentősége minden intézményben mindannak, a mi a rendelkezéseinek megfelelő cselekedeteket vagy érzséket szokásszerűvé teszi. A katonaságnál a fegyelemnek nem más a célja. A parancsoknak reflexmozgásokat kell kiváltaniok a felettes

¹ Guyau: *La morale anglaise contemporaine*, 328—333. old. (Paris, Alacn 1904): „Aussi trouvons nous toutes faites dans notre cernveau comme une série des lois établies d'avance”. Spencer erkölcsi rendszerének fejtegetésénél a fentkifejtettekkel hasonló gondolatmenetnek ad a nála megszokott élénkséggel kifejezést Guyau.

puszta megjelenésének a tisztelet és félelem érzését kell keltenie, — gondolkodás nélkül, sokszor az akarat és meggyőződés ellenére. A lépések ütemének a tömegbe tartozás ellenállhatlan tudatát kell éber tartania.

A vallások a szertartások tömegével hódítanak. Nem — sokszor lázadókat szülő — gondolatokat és érzéseket kíván az egyházi szervezet, hanem cselekvéseket, melyek ugyanazon kedélyhullámzások árját vonják maguk után, a gondolatokat és érzelmeket pedig elaltatják.

Minden hatalmi szervezet ereje végső elemzésben ezen nyugszik. A szokás tehát a társadalom alapvető jelensége. Minden, amit hosszú időn át gyakorlunk, természetszerűvé válik. Észre se vesszük, hogy amit értelmünk a dolgok logikai vagy keletkezési rendjének itél, valójában csak a mindig egyformának ismert, másként elképzelhetőnek sem tartott, megszokott nézetek és cselekvések rendje.

Az egyénnek mindezek ellenére mindig meg volt és meg van ma is a maga külön élete és a közössel, a társadalmival fájdalmasan egyforma cselekvésre mindig csak a közösség mindent lebírónak érzett hatalma, évezredek megszokása, bírja reá. De azért a társadalmi soha sem fogja maradék nélkül uniformisba szoríthatni az egyénit. Ez az igazi lényege a sokszor használt és meg nem értett nietzschei szólamnak, a *Jenseits von Gut und Böse*-nek. Az a *gut und böse*, mit a társadalom annak nyilvánít, de vannak azon túl is világok, van egyéni is a társadalmi mellett.

Valóban minden egyformaságra szóló kényszer mellett sem viselkednek egyformán az egyének. Gyakran más a viselkedésük, mint azt a társadalmi parancsok előírják és sokszor csak a külszínt óvják. A társadalom kötelező egyformaságot követel ott is, hol az egyén a maga eltéréseivel szeretne élni. Az egyén érzése és érdeke sokszor fellázad a társadalom kényszere ellen és azt, mint a hazugmondás kötelezettségét érzi, lemondásra kényszeríti ott, hol az egyén érvényesülni óhajtana, gyűlöletre, hol szeretni, szeretetre, hol gyűlölni akarna. Az egyéni és társadalmi eme örök ellentétességéből magyarázhatók a társadalom konvencionális hazugságai, melyek Nordau óta szálló igévé váltak. Innen magyarázhatók a látszólagos érthetetlen ellentmondások, a magasztos erkölcsi elveket hirdető sokszor erkölcstelen gyakorlat. A cinikus, minden emberit és embert leszóló az emberek meleg barátja lehet, Brutus a leglelketlenebb uzorás, Cato a leglelketlenebb rabszolgakufár,¹) a milliókat áldozó Rockefeller a leglelkiismeretlenebb pénzcsináló (*money maker*), ki emlékirataiban naivul csodálkozik, hogy miért nevezik őt kortársai tigrisnek. Az osztrák alkotmányos aera elején Brestelre a keresetlen, szerény és

¹ Brutusra I. Schmoller: *Volkswirtschaftslehre* II. köt. 199. old. Catora I. Mommsen: *A rómaiak története*, IV. k. 155—158. old.

puritán jellemű pénzügyminiszterre mondták, hogy minden gazságra kész, föltéve, hogy haszna nincs belőle. A londoni vasárnapi templomba járók ünnepi díszben, imakönyvvel kezükben vonulnak mindenki szemeláttára a templom felé és húzódnak meg az istenitisztelet alatt a templom melletti kis korcsmában, hogy az isteni tisztelet végeztével ünnepélyesen, imakönyvvel kezükben menjenek nagy jámboran haza. A világszép Brinvilliers márkinő, XIV. Lajos udvarának díszje, hosszú évek során át gyakorolta magát a vallásosságban és a méregkeverésben. Naponta eljárt a templomba és hetenként megmérgezett egy embert. Vetekedett vele Voisin aszszony, ki a társas lény mintaképe volt.¹⁾ A mi hódmezővásárhelyi Jáger Marink is gyámolította a szegényeket, nagy gyertyákat ajánldékozott a templomnak és sorra mérgezte Vásárhely férjeit és szüleit.²⁾ XI. Lajos a Megváltóhoz fohászzkodott, hogy még csak utolsó fivére meggyilkolásánál segítse meg és soha többé nem fog vétkezni.³⁾ Az egyéni és közös ezen ellentmondásait, összeolvadásuk elmaradását csak a társadalom múltjából tudjuk megérteni. A kezdeti társadalomra kell visszatérnünk, a társadalmi parancsok első megjelenési formáját és továbbfejlődésüket kell vizsgálnunk, ha tisztába akarunk jönni azzal, hogy mi is voltaképpen az erkölcs, miért kerül sokszor küzdelembe és ön fegyelmzésbe annak követése.

II.

A kezdetleges ember első társulásába csak az ösztöneit vitte. Ezek az önfentartásban és fajfentartásban összegeződtek. Nem ismerte a természetet, sem az élő, sem az élettelen. Tele vad önzéssel és fékezhetlen függetlenségi érzéssel, érezte tehetetlenségét mindazzal szemben, mi személyén kívül létezett. Minden ismeretlenben: a sziklában, a fában, az állatban, a felhőben, az égben és embertársaiban ellenséget látott, melyen erőszakkal vagy önmegtadással, teljes alárendeléssel vélt erőt venni. Ezért szörnyű bizalmatlansága embertársaival, elemi félelme a természet tárgyaival és jelenségeivel szemben. Csekély számú és tisztán az érzékelhetőhöz tapadó szükséglete csekély számú képzetnek nyitott tért. Az egyéni bonyolultság teljes hiánya azonos tárgygyal és jelenséggel szemben azonos érzéseket és gondolatokat keltett benne.

Alapvető érzésük a félelem és bizalmatlanság, alapvető gondolatuk az erőszak és teljes önmegadás. Az ilyen egyének csak úgy maradhatnak együtt, ha ki lesz küszöbölve társaságukból minden ismeretlen, minden, ami egymástól való félelemre, egymás iránti bi-

¹ Hopkins: *The dungeons of old Park's*, chap. II, 17, 23. old. (Tauchnitz).

² Lásd Guyau: *A vallás szociológiája*, 190—191. oldalon felhozott eseteket s az azokhoz fűzött mélyen szántó fejtegetéseket.

³ Michelet: *Revolution française*, II. k. XXVII. old. (Paris, Calmann-Lévy, 1899.).

zalmatlanságra adhat okot. Ez csak az egyéni eltérések elfojtásával lehetséges. Teljes egyenlőségnek kell tehát uralkodni az ily társadalmakban. Létét veszélyeztetné az egyenlőtlenség.¹⁾

Az ily társadalom embereinek viselkedése és külső megjelenésük tényleg egyforma. Amerika vadjairól mondotta Ulloa spanyol bíboros, hogy aki egy vadat látott, az valamennyit látta. Ezen idők emberében nem lehetett ellentét társadalmi és egyéni közt. Az egyén maradék nélkül úgy cselekedett, amint az a társadalomra előnyös volt. Agyában egybeolvadt a társadalmi és egyéni. Részét képezte az egésznek, mint kar a testnek. Nem volt külön élete. Cselekményeiért sem ő felelt, hanem a csoport, a család, a törzs. Erkölcsait és eszméit mindenki készen kapta társadalmától, mely kérlelhetetlenül kiküszöbölte azt, ki gondolatban, érzésben, cselekvésben eltért a többitől. Minden ember tömegember, gondolkodásuk tömeggondolkodás, érzésük tömegézés, lelkiismeretük tömeglelkiismeret. Semmit se biz ez a társadalom az egyén önkényére, az érintkezési formák és szertartások zsarnoki korszaka ez.²⁾

A legkegyetlenebb módon betartott viselkedési szabályok között folyik le tehát a kezdetleges ember élete. Ez szoktatja őt embertársaihoz, ez kényszeríti bizonyosfokú társas cselekvésre, önzése korlátozására, mások iránti bizalomra, egyéni függetlenségét megszorító kötelezettségekre. Ezen parancsokban minden egyformán fontos, mert ahhoz nincs meg a kellő értelmi fejlettsége és tapasztalata, hogy különböztetni tudjon fontos és nem fontos közt. Ezért nincs ezen időkben különbség jog, vallás, erkölcs és szokás közt. Minden törzsi parancs vallás, jog, erkölcs és szokás egyaránt.

Még az ótestamentum is egyforma állami és vallási szankció alá helyezi a mosakodások elmulasztását és a lopást, a könyörületesség szabályait és a földművelés módjainak betartását, a nemek viszonyát és az illemszabályokat. Hamurabi a pénznemek értékét és az öltözködést, a kamatlábat és az érintkezési formákat egy kódexben szabályozza.³⁾

Manu könyve a hinduk sokszor magas szárnyalású gondolatai mellett megtiltja azt, hogy nedves lábbal feküdjenek le, hogy salá-

¹ Alapvetők e részben ma is Lubbock s Tylor ismert munkái. Bagehot: *Physics and politics* c. műve, Spencer *Sociology* I. kötete és Ethikájának I. kötete; 1. még Westermarck *Ursprung u. Entwicklung der Moralbegriffe* I. k. 3., 4., 5. fejt. és Lang *Mythes, cultes et religions* c. művének 3. és 4. fejezeteit, végül Ratzel 3 kötetes *Völkerkunde*-ját.

² Westermarck: *Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe*, I. k. 3. fejt. 99—100. old.; 4. fejt. 138. és köv. old. — Bagehot, id. m. 171—176. old. — Ratzel: *Völkerkunde*, Einleitung.

³ Mahler: *Babylonia és Assyria*, II. fejt. kiül. 104—130. old. (Akadémia 1906).

tás tálban mossák lábaikat, elrendeli hogyan kell a halotti tor tésztaját készíteni és meghagyja, hogy azt forrón kell tálalni.¹⁾ Ratzel nagy néprajzi művében a samoak törzséről közli, hogy a szerelmes levél tartalma is törzsileg van szabályozva.²⁾ A régi emberáldozatokkal élő Mexikóban az isteneknek azokat áldozták, kik nem tartották be kellőleg a szokásokat, az újítókat, az ellenzéki érzelmeket.

Peru elég fejlett kultúrája dacára tudjuk, hogy az Inca legcsekélyebb parancsának be nem tartása halálbüntetéssel járt.³⁾ Olvaszuk, hogy azt a beteget, ki a csoport varázsoló emberének, orvosának véleménye ellenére felgyógyul, megölik. Nem szabad szerintük senkinek sem mozogni, ha a csoport pihen. Bizonyára ez a magyarázata látszólagos lustaságuknak, nem szeretik a fölösleges és félre-magyarázható, tehát veszéllyel járó mozdulatokat. Előttünk furcsa, hogy mindenkinek meg kell botlani, ha a törzsfőnök megbotlik.⁴⁾

Gyermekkori kedves olvasmányaink voltak a Cooper-regények, a Bórharisnya, az Utolsó mohikán. Milyen mély benyomást tettek reánk az ünnepélyes és kimért szertartások közt élő indiánusok! Mac Kinley, a híres északamerikai köztársasági elnök, egyik estélyére meghívott indiánus főnökről azt írták másnap a lapok, hogy az estélyen ő volt az egyetlen gentleman. Ünnepélyes komolysága, méltóságteljes magatartása méltán kiemelte őt a zajos és nyugtalan társaságból. A fidsi szigetek törzsfőnöke lándzsával szúrja le, ki nem elég mélyen hajol meg előtte és a szertartások be nem tartásának bűnét sok ujj nélküli kéz árulja el. Ezen időkből örököljük az üdvözlések és szertartások nagyratartását. I. Miklós orosz cár, ki Leuchtenberg herceg esküvőjén imáját félbeszakítva családtagjaihoz és udvari méltóságokhoz szaladgál, hogy a szertartások körül elkövetett hibáikat kiigazítsa, ezen idők szellemi örököse. Az állami hatalom megszemélyesítőjének életmódja kapcsolódik legszembelátóbben ma is ezen legrégebbi időkhöz. Az államfő udvara őrzi meg ma is leghívebben ezen régmúlt idők emlékét. Az udvari szertartások formáját és módját a fejlődés befolyásolta, de fontosságukat nem. Azok be nem tartása ma már nem erkölcstelenség, de sokszor végzetes következményekkel járó hiba.

Ezért egyformák és belső forradalomtól mentesek a kezdetleges társadalmak. Ezért mozdulatlanságuk, ami egyik legalaposabb ismerőjüket, Maine Henriket, a nagy angol jogászt azon panaszos megjegyzésre bírja, hogy az ilyen társadalmak haladása kivétel, visszamaradásuk szabály.⁵⁾

¹ Bouglé: *Le régime des castes* (Paris, Alcan, 1908.) 158. old.

² Ratzel: *Völkerkunde*, II. Je 183. old.

³ Spencer: *Sociologie*, III. köt. 9. old. (Stuttgart, 1869.).

⁴ Bagehot, id. an. 244. old.

⁵ Maine: *Ancient Law*, dhap. II, 22. s köv. old. (London, Murray, 1894.)

A mai jogtudomány műszavát alkalmazva ezen időkre: minden szokás közjogi. Minden kötelezettség és semmi se jogositvány. A felkelés és lefekvés, az étkezés, az öltözködés és üdvözlés, a társas összejövétel, a mozgás módja és ideje mind kötelező formákba volt öntve, melytől eltérés nem volt lehetséges. Ezen korok erkölcsbe a köz iránti önfeláldozásban merült ki, az egyéni bátorságban és igénytelenségben, a közös szabály előtti meghódolásban, a törzsérdek ösztönszerű imádatában. Előttünk érthetetlen perverzitásnak tűnik fel a vadember gyönyörteli ábrándja, hogy halála után húsából a törzs előkelői fognak lakmározni. A közösség fennmaradása az egyedül fontos, az egyén egészen közömbös. A feltétlen egyéni önfeláldozás korszaka ez. A Mucius Scaevolak, a Horatiusok, a Winkelried Arnoldok, a Dugovics Tituszokban ezen idők nevelése élt, a sovinszta hazafi, a híres angol kiszólás, a *my country — right or wrong*, azon közjogi fikció, hogy az államfő csalhatatlan és így nem felelős, mind ezen idők tudattalan tradícióiból táplálkozik.

Az őskor igazán jól oldotta meg feladatát és ha a társadalmak nem érintkezhetek volna egymással, az egyén teljes elfojtása, a tökéletes kommunizmus, a hangya vagy a méh társadalom lett volna az emberi fejlődés csúcspontja.

A csoportok közti érintkezésnek kellett tehát valamilyen formában bekövetkezni, hogy a továbbfejlődés lehetővé váljék és az egyéni lélek teljes és végleges elfojtásának veszedelme e kerültessek.

Háborús vagy békés kiválás útján keletkezett rokoncsoportok közti érintkezés egyaránt maga után vonhatta az egyik csoport fölényét, a másik alárendeltségét. Az első ilyen viszonylatot csökevényes állami élet követte. A győző a maga rendjét kényszereszközökkel támogatta a legyőzött csoporttal szemben. A társadalmi parancsok közös tömegéből így váltak ki ezen kényszereszközök, mint jog és vallás. Mint a győző állami joga és állami vallása. A jog mint a győző akarata az emberekkel, a vallás mint a győző akarata a természettel és annak jelenségeivel szemben. Így a győző akarata mindig mint a primitív istenség akarata jelentkezik. Az akkori idők Napóleonia már akkor megállapíthatta volna, hogy az istenek az erős zászlóaljakkal tartanak. A legyőzött csoport rendje elvesztette a társadalmi kényszer támasztékát, de nem a belenevelt törzsi szokás hatalmát. Kemény hatalom volt az is, melytől nehéz volt az elszakadás. A közös szokás, a közös félelem és közös ragaszkodás azonos tárgyai által összetartott legyőzött csoportbeliek közelebb-állóknak érezték magukat egymáshoz és azonos válaszfalakat érezték maguk és a győző csoportbeliek közt. Közös védeni és rejtegetni valójuk volt és durva szívükből, kicsi értelmükből mégis kicsirázott valami gyöngédebb, a fizikai kényszeren felül álló, a későbbi erkölcs magja, amelyet átmentettek más kedvezőbb korokba.

Azon tényezőket, melyek az ily kezdetleges érintkezés során a

csoportlélek átalakulását és az egyéni előtérbe nyomulását lehetővé tették és tovább fejlesztették, a következőkben iparkodom vázolni.

A győző és legyőzött csoport egymás mellett élt és a helyi község fizikai ténye megszokottá tette az eltérő erkölcsű és szokású emberek látását, előkészítette a lelki kapcsolódásokat, szelídítette a félelemérzést és bevezette az érintkezés lehetőségét.

Ehhez járult a győzelem hatása a kezdetleges emberre. Hiszen a siker még ma is sóik mindent igazol; a kezdetleges ember logikájának — mely a helyes és nem helyes belső ismérveinek mérlegelésére képjelen volt — egyedüli támpontját képezte, ősi szokásainak minden erőteljessége dacára is azok helyességének cáfolatát érezte az ellenséges csoport győzelmében.

A régi szokásoktól való eltérést támogatta az erő előtti behódolás elkerülhetlen voltának ősrégi hagyománya is. így a kezdetleges ember lelki szervezete és a fölényben levő csoport által alkalmazott erőszak lassú átalakulást készített elő. A legyőzött csoport gyöngébb egyénei a maguk csoportrendje mellett önként alkalmazkodni kezdtek a győző rendjéhez és ezzel befolyásolták az erőteljesebb egyének egyik részét, míg másik része eltéréseket kezdeményezett a maguk és az uralkodó társadalom csoportrendjétől és a szabályoknak azoktól bármily jelentéktelenül is eltérő új rendjét alapította meg. Itt hajthatott ki valahol az egyéni, mely elsősorban dacolt a csoportszokások erejével, elsősorban újított. Viszont a fölényben levő csoport is kénytelen volt öröklött és megszokott élet-, gazdasági és katonai rendjén a legyőzött számára, gazdasági rendjére és fejlettségére tekintettel változtatásokat eszközölni, újítani.

Ezzel azonban az ősi egyszerűsége és egyformaságon csorba esett, a társadalom képzetköre bonyolultabbá vált, több lehetőség került forgalomba, melyek közt szivárgások, áthasonulások váltak lehetővé. A legyőzött csoport a győző munkarendjével, gazdasági életével is összeforrott, szükségleteik azonos változásoknak lettek alávetve, mindkét csoport érintkezése viszont oly közelivé és mindennapivá vált, hogy a győző sem vonhatta ki magát a legyőzött szokásai alól. Bizonyos kímélettel kezdett tekinteni a legyőzött hagyományaira, ezeket részben magáévá tette és részesítette az állam politikai és vallási védelmében. Ezért az a sajátságos tünet, hogy a legrégebb törvénykönyvek a kegyetlenség és kíméletesség, a türelmesség és türelmetlenség tarka keverékét mutatják a legyőzött törzsbeliekkel szemben. Az ótestamentumnak humánus intézkedései mellett vannak vérrel írott lapjai, Hamurabi kódexe a jogvédelem közös volta mellett éles különbséget tesz győző és legyőzött csoporttagok között. És mekkora különbség van e részben Drako és Solon törvényei között.

A legyőzött csoportban keletkeztek az együttérzés, a kölcsönös támogatás és rokonszenv érzései. A vonzódás nem lehet külső erőszak terméke, letűnt messze múltból eredő lelki azonosság tudatalatti

kötéleke önkéntes együttérzést idéz fel az egysorsú egyének lelkében. Ezen új erkölcsi érzések tehát a közös múltban gyökereznek, azonos csoportszokás gyümölcsei és annak védelmében élnek. Az egyén nem a maga lelkéből merítette azokat, vakon aláveti magát ezen új érzéseknek, mert azokat a csoport érzéseinek tudja. Kötelező erejük csak a csoporthoz tartozókkal szemben van. Mind rabszolgái a törzsi szokásoknak, melyektől a törzs és saját személyének veszélyeztetése nélkül nem térhet el senki. Erősen egyformáknak kellett még ezen társadalom embereinek is lenni és így a kezdeti győző és legyőzöttből álló csoporttársadalmat az egyformaság mindig megújuló veszedelme fenyegette.

Ezen egyformaságot csak újabb győzelmek és újabb alávetések útján kibővülő összetettebb társadalom változtathatta meg. Csak oly társadalom, melyben nem két, hanem sok szokásrend befolyásolta egymást. Csak így emancipálhatta magát az egyén csoportjának állandó ellenőrzése és kényszerítő hatalma alól. Csak így állott rendelkezésére több gondolat- és érzéssorozat. Valóban, ha a mai kezdetleges összetételű primitív népek lelkét összehasonlítjuk az ókori nagy semita birodalmak, Egyiptom és az ősi Kína érzésvilágával, erkölcsi rendjével, mennyivel dúsabbak, szövevényesebbek, emberesebbek ezen régi birodalmak emberei.¹⁾

Az ótestamentum Hamurabi törvénye, Manu könyve fényes bizonyítékai ezen korok erkölcsi haladásának és ha a mai európai erkölcs alapjait mégsem ezen társadalmakban kell keresnünk, ennek okát társadalmi összetételük sajátosságában találjuk meg. Ugyanis ezen társadalmak minden egyes csoportja folytatta még külön csoportéletét. Számtalan csoport élt ugyanazon állami kapcsolatban, ugyanazon jogrend és vallás kényszere és védelme alatt, de nem olvadtak össze, mindegyik külön csoportszokásait gyakorolta. Csak csoportjának védelme alatt érintkezhetett az egyén más csoport egyénével. A zsidók telepítésénél a babiloni és perzsa király jól vigyázott, hogy egy helyre telepíttessenek és a többi törzsektől elkülönítve törzsi berendezésüket és szokásaikat épségben tarthassák.²⁾ Így élt minden törzs a maga helyén egybeforrva a maga régi szokásaival és elkülönítve a többi törzstől. Más csoport embereivel

¹ Giles: *The civilisation of China*, II., III., V. fejelet. (London, Williams 1911.) Mahler: *Babylon és Assyria*, 96—103., a családi életéről 136. s köv. old. A vallási fogalmakat, a tudomány fejlődését tárgyalják a IV. és VI. fejezetek. Duncker: *Az ókor története*, az egyiptomiakról I. k. 203—316. old.; a feabyloniakról II. köt. 254—264. old.; az assy rákról 67—75. old.; a perzsákról IV. köt. 131—134., 151—154., 187—212. old.

² Duncker: *Az ókor története*, 2. köt. 495. old.

³ Graetz: *A zsidók története*, I. köt. 499. old., II. köt. I. fejelet. s VI. fejelet. s köv. old., hol a Júda területéből kiszakított 3 város miatt keletkezett mozgalmakat ismerteti.

szemben tehát hiányzott az érintkezés szabadsága és elfogulatlansága. Ha számtalan törzs élt is egymás mellett, számtalan eltérő szokásnak hódoló emberek érintkeztek is egymással és befolyásolhatták egymást, az nem lehetett nagyon mély és nem hathatott nagyon termékenyítőleg, mert az egyének törzse által mindennapi és állandó ellenőrzése minden külső befolyásoltatás ellenére győzelemre segítette a csoport belső erkölcsét és válaszfalat képezett a többi csoporttal szemben. Ezen államok egymástól idegenkedő embercsoportokból voltak összetételűek és hiányzott belőlük a belső összetartás, ezért következett be minden hatalmuk és gyors terjeszkedésük dacára hirtelen összeomlásuk.

A hosszú együttlakás, együtteselevés az ellentéteket bár letompította és fejlesztette a korábbi társadalmakhoz viszonyítva a csoportközi érzéseket, de a mindezek eredményét képező összetartás, kötelességérzet, az ősközözvényhez való ragaszkodás, az ősi szokások megbecsülésének és rokonszenvének erkölcsi érzései ezen társadalmakban is túlnyomólag csak csoportérténnel bírtak, a közös emberi megbecsülését és az abból fakadó erkölcsi érzések skáláját a törzsi kapcsolatot épségben tartó társadalom nem eredményezhette. A pozitív és negatív jótékonyosság, az adakozás, a bántalmaktól való tartózkodás, a kíméletesség és szabadság általános emberi érzései ezen társadalmakban még ismeretlenek voltak. A kezdetleges keménység és elzárkózás legyőzhetlen erősséget bírt a törzrendszerben. Az erkölcs finomabb és gyöngédebb szerve: a törzsen felüli egyén még ki nem alakulhatott.

A csoportkötélnek kellett összetörnie, egyéneknek kellett teljes szabadságban egymás mellé helyeződniük, mielőtt arról lehetett szó, hogy az erkölcsök különbözőségeiből új, tökéletesebb erkölcs és egység fejlődjék. Csak ily úton válhatott lehetővé, hogy az egyén elfogulatlanul, életét és társadalmi létét fenyegető veszély nélkül álljon szembe mindazon szokásokkal és nézetekkel, melyekkel a számtalan törzs²⁾ összetételéből álló társadalomban találkozik. Ezt a lépést *tette* meg Görögország Solon és közvetlen utódai idejében.³⁾

¹ A minden egyes görög államot összetevő néptörzseket szemléltetően sorolja fel Willamowitz-Moellendorf *Staat u. Gesellschaft der Griechen*, 17—25. aid. (Berlin, Teubner 1910.)

² Fustel de Coulanges: *Az ókori község*, II. k. 135. s. köv. old. A gens jogi és erkölcsi jelentőségéről III. könyv 3. feje. Az átalakulás rajzát IV. könyv, 5—8. fejezeteiben. — L. még Willamovitz id. m. 95—99. old. — A phylék elvesztették törzsi jellegüket és területivé váltak. — L. még Tarde szellemes megjegyzéseit a város alakulásnak a törzsi köteleket megszüntető s az egyéniséget szabaddá tevő hatásáról a görög s római világban, *Les transformations du pouvoir* (Paris, Alcan, 1909.) 97. és 112. old. és Tarde *Les lois de limitation* 369. old. (Paris, Alcan, 1906.) a Solon után lábrakapott individualizmusról.

Szétért a törzsi köteléket, a phyle-k, phratría-k és gens-ek történelmi alakulatait és bennük megtestesített egyedül kötelező csoportszokások konzervatív erejét. Feloszlott a régi családi és törzsi szervezet, megszűnt közjogi állásuk és hivatásuk. Kötelékben nem élő egyének kerültek egymással érintkezésbe, az eddigi érzésektől áthatottan ugyan, melyek azonban egyéni különbségekből és nem családtörzsi parancsból nyerték továbbfejlődésük mikéntjét. Solon előtt Hesiodos még az ősi tisztességes csoportszokások dicséretét zengi, de Sokrates már merész újtó, ki a régi szokások romjain hirdeti a saját és embertársai megismeréséből kiinduló jó emberek erkölcsét. A régi nézetek és csoportok sokáig ellentállottak az új alakulásnak, nagyon mélyen be voltak ágyazva a csoportban érezni és gondolkodni tanult emberek idegeibe, erős, szívós harc útján lehetett az emberekbe az új igazságot belénevelni, nemzedékeknek kellett annak fényéhez szokni, míg a régi csoportigazságok helyébe léptek és társadalmi hatalmakká váltak. Sokrates vértanúhalállal fizetett, mert lebecsülte a régi csoportérzés erejét. Sokrates közvetlen elődei — a sophisták — simulékonyabb formában még merészebb tanokat hirdettek. Egészen modernül hat Protagoras ama kijelentése, hogy minden igazság mértéke az ember. Hypermodernül, a szkepticizmus legmetszőbb formája gyanánt azon másik kijelentése, hogy minden állítás igaz, de épen olyan igaz annak ellenkezője is.¹⁾ Az erkölcsi érzések hihetetlen meggazdagodása következett Solon után. A férfi és nő viszonya kifinomul, kölcsönös szellemi befolyásolás lehetővé válik. Hiszen sokan hitték, hogy Perikles, a nagy államférfi és még nagyobb szónok beszédeinek egy részét barátnöje, Aspasia készítette. A gyermek és szülő, különösen az anya közti viszony meg-nemesül, a szegény polgár segélyezése, az ember és ember közti különbségek lassú letöredezése, az emberiség fogalmának lassú kialakulása tölti be e korok történetét, mely a stoikusokban tetőződik. A görög jogélet minden kötöttségtől mentesül, az athéni bíróságok egyforma jogot szolgáltatnak mindenkinek, — még az állam kötelékén kívül élő idegennek is, — a törvény fölé állítják az életet, a bírói gyakorlatot.²⁾

A római jog a kötött csoportjogból a természeti jog, a *jus naturale* magaslataira emelkedik, a csoportjog merevségéből a társadalmi érzés és jogegyenlőség simulékony eszközévé válik. A rab-szolgaság eltörlése előtt állott Róma a stoikusok idejében, a császárság virágkorában, az Antoninusok és utódaik alatt.

¹ Lange: *Geschichte des Materialismus*, I. köt. 26—51. old. (Leipzig, Baedeker 1902.) — Fustel de Coulanges id. m. 5. k. I. fejt. 535—536. old.

² Willamovitz: id. m. 113—114. old. — Gerlich: *Theorie u. Geschichte des Kapitalismus*, 161—164. old. Fustel de Coulanges id. m. IV. könyv 3. fejt. a görög római jogfejlődésről; továbbá V. k. 1. fejt. 539—542. old. s a 3. fejt. — Lecky: *Sittengeschichte Europas*, II. köt., 243—262. old.

Az egyéniség ily erőteljes érvényesülésének meg voltak az árnyoldalai. A lassan elhaló törzsi együttérzés helyébe nem lépett más közösségi kötelék az egyén lelkében. A Római birodalom vége felé ridegen, a legkíméletlenebb versenyben állott egyén egyén mellett és az egyén felszabadítására törekvő nagy lendületben elhalványult a közösségi kötelességek tudata, az egyének egymás iránti kötelességeinek érzése pedig ki nem virágozhatott. Maga után vont a gyöngék elnyomását az erősek által, a kölcsönös rokonszenv érzését pedig gyöngítette. Maga után vont a társadalmi összetartás és állami érzés — a hazaszeretet — majdnem teljes megszűntét. Római polgárságára — *civis romanus* voltára — senki sem volt már büszke. A földművest elszakították földjétől, az ipar levetkőzte családi formáját, de még nem tud elhelyeződni újabb formában, a családi élet meglazult, a mindennapi élet nyugalmissága megszűnt, bizonytalanná vált minden, a foglalkozások, a nézetek, az érzések, az erőseknek nem voltak kötelességeik, a gyöngéknek nem volt támaszuk. Lehetetlen megindulás nélkül olvasni a családi élet szétszakadását, a szülők és gyermekek elidegenedését, lehetetlen megrendülés nélkül olvasni mindenki megfutamodásáról kötelességei elől, minden egyén félelmetes elszigeteltségéről.¹⁾

Az erős részéről fenyegető veszély kényszere, az ősi csoport érzés ösztöne a pusztulásnak induló gyöngéket, majd a hasonfoglalkozásúakat egyáltalán újszerű, az elpusztult törzsi érzéstől eltérő védelmi csoportok alakítására bírta. Az iparosok és kereskedők céhszerű, a földbirtokosok és munkásaik jobbagyszerű formákba tömörültek. Róma és a birodalom nagyobb városaiban százszámra keletkeztek ipari és kereskedelmi egyesülések külön szabadalmakkal és szokásokkal. A földművelés terén a *colonus*-ok, a *laeti*-k, a *deditici*-k, ezen valósággal röghöz kötött munkások szabadságuk szerződészerű korlátozásával biztosítják maguk számára a földet és a birtokosok védelmét, ezek viszont a munkásokat.

A római világban megindult ezen folyamatot előmozdította, majd végleges diadalra segítette a letelepedett germánok törzsi rendje. Mintegy félúton közeledtek egymás felé, mind a kettő segített felépíteni a középkort, az egyén nagyobb lekötöttségével, a szabályok nagyobb uralmával. A római és germán élet közt a nyugat római birodalom bukása idejében egyébként sem volt már meg az a nagy ellentét, mint azt Tacitus után vélnők.

A Rómával való évszázados érintkezés eltüntette a germán primitívséget, enyhítette a törzsi szellem merevségét és felszabadította a germán egyént.

¹ Gibbon: *The decline and fall of the Roman empire*, II. k. 324—335. old. (London, Warne, 1898.) — Fustel de Coulanges: *L'invasion germanique*, Livre 1, chap. XII és XIII. (Paris, Hachette, 1904.).

Egészen véve inkább hasonlítottak a rómaiakhoz, mint Tacitus korabeli elődjeik és így alkalmasabbakká váltak arra, hogy befolyásolhassák a római társadalmat és egyéneit.

A franciák nagy történetírója, Fustel de Coulanges a germán invázióról szóló művének legfényesebb lapjain eleven és megkapó rajzát adja ezen átalakulásnak. Világosan érteti meg, hogy nem hódításról, hanem régóta egymás közelségében élő, rokon fejlődési irányt uraló népek teljes egybeolvadásáról van szó abban a történelmi eseményben, mit az iskolai történelem népvándorlásnak, a Nyugatrómai birodalom germán népek által történt meghódításának nevez.³⁾

A további fejlődés helyreállította az állami és társadalmi együttérzést, a hasonorsúak kötelező csoportba szerveződését, a családi élet megbecsülését. Az egyének egyén iránti viszonyába belevitte a kölcsönös köteleességek tudatát. A családtagok jogait és kötelesegeit erőteljesebben biztosította. A széthúzó egyéniségi érzés helyébe a családi közösség összekapcsoló tudatát léptette. A hasonorsúak egyesülésébe a feudális birtokrend és a céhek révén belevitte a hűség, a hivatási tisztesség, a becsület fogalmát, mi az előző tisztán az egyénre bízott gazdasági rend mellett új erkölcsi fogalmakat jelentett. A jobbágy rendes munkával, hűséggel és engedelmességgel tartozott, a birtokos védelemmel, igazsággal és jóakarattal. Az egyének közé és fölé helyezkedett a közösségi érzésnek ezen újabb — az őskorétól eltérő — középkori alakulata.

Ezzel megszűnt az egyén kötelelességnélküli jogaiban mutatkozó ridegség. Az egyének korlátlan versenyét rendi szabályok korlátozták gazdasági és szellemi téren egyaránt. A rendekben élő egyéneknél új erkölcsi érzések keletkeztek, az alázatosság, engedelmesség, védelmi és jótékonyági kötelezettségek erősítették a társas érzést. Az a köteleesség, hogy az egyén gondoskodjék az arra szoruló egyénről, a jótékonyág egyéni és társadalmi formája a középkor ezen irányának gyümölcse. A számos alapítvány, mely ezt a célt szolgálta — a kórházak és menedékházak építése — mind társas tartalommal gazdagította az előbb egészen magára gondoló egyént. Mutakoztak ugyan az ókorban is kezdeményezések, de ezek soha sem váltak társadalmi köteleességekké. E mellett a vallási rajongásból kisarjadzott minden nagy eszméért való közös rajongás képessége, mi az

¹ Fustel de Coulanges: id. m. 306—311. old. A germán törzsek Rómát tekintették hazájuknak. Majd a törzsi szokásoknak rómaivá hasonulását, az ellenszenv érzésének teljes hiányát bizonyítja 316—322. old. „Pour les Germains d'alors l'ennemi héréditaire c'est le Germain”. A hódítási szándék hiányát bizonyítja 357—365. old. Chlodvig hódításait elemzi 429—494. old. (Haichette, Paris, 1904.) — L. még Gibbon: id. m. II. 560—561. old. a frankok és rómaiak viszonyáról. — Bryce: *A római szent birodalom*, III. feje.

egyén belső elszigeteltségében kihangzó Római birodalomban veszendőben volt.¹⁾

Megmentette a hazafiság érzését, az egyéni tökéletesség mellett a társadalmi tökéletesség iránti vágyat is újra ébresztette. Az erkölcsi parancsok finomságai, ezerszerű egyéni változatai csökkentek, inkább kötelékekhez, csoportokhoz szóltak, egyház és jog útján kikényszeríthető parancsok rendszerévé váltak, éles ellentétben a stoikusok és az őskori kereszténység szabadságon alapuló, kényszeren felül álló erkölcsével. Az egyén elhalványult felelőssége mellett ott látjuk megint a csoportfelelősség élesebb körvonalait, a családot, a faluét, a törzsét, a régi, letűnt őskor emlékeit.

Mindenütt a közösségen fekszik a hangsúly az egyénnel szemben. Az elszigeteltségben élő egyént a középkor nem ismeri. És sajtósága, hogy bölcsészetében az erkölcstannak nem jutott hely. Az egyén szabadsága lehet csak forrása oly erkölcsi rendszereknek, minőket az ókor végén a nagy görög bölcsészek, a stoikusok, Epikur termeltek. Az egyén középkori kötöttsége, isteni és jogi parancsok által határoltsága mellett az erkölcstannak kevés mondani valója volt az egyénhez. A középkor erőteljes közösségi érzéseket, állami és társas kapcsolatok kötelességeinek tudatát gyökerezettette meg az emberekben.²⁾

A római világ öröksége, az egyéniség érzés azonban nem halt el. Minden rendi szervezet ellenére ezer forrásból frissült az fel. Az egyházból, mely a keresztény ember egyenlőségét hirdette, az azonos hivatásban élők nemzetközi vonatkozásaiból, az előkelő családok nemzetközi elterjedtségéből, mely lehetővé tette, hogy más világot is ismerjen a magáén kívül.

A középkor erős közösségi szervezete tehát nem ölthette el az egyénit. A közösségekbe való simulás kényszere mellett mindig élt az az alól való szabadulás egyéni vágya. Ez akadályozta meg a rendek kasztszerű megkövesedését. A kínaiaknál senki sem tartozhatik 26 nemzedéknél tovább előkelő osztályba, minden egyes nemzedék rangban egy fokkal alacsonyabb az előzőnél. Amit Kínában az ősi egyenlőség eleven érzése akadályozott meg, az érte el a középkorban az átöröklött egyéni érzés lázadása a társas kötelékek szigora ellen. A középkor végén érintetlen az ókori fejlődés eredményét képező egyéniség, de sok tekintetben nemes tartalommal egészül ki. A középkor kohójából izzott ki az intenzív összetartásnak, osztálykötelességeknek most már hagyományt képező tudata³⁾.

¹ Lecky: *Sittengeschichte Europas*, II. köt. 58—68. (Leipzig, Winter 1879.)

³ Bezold: *Staat u. Gesellschaft des Reformationszeitalters*, 87. és köv. oldal.

³ Engels: *A német parasztforradalom*, 51. old. A plebejus ellenzékihez tartozó társadalmi rétegek s jelentőségükről 77—78. old.

Az újkor az egyéniségi érzés erős és szabálytalan, sokszor túltengő megnyilatkozásával állított be.¹⁾ Az olasz városok szellemi és gazdasági ragyogása, a francia és német parasztság önállósulása, az angol hűbéri rend teljes elhalása, az egész világon észlelhető parasztlázadások, nálunk Dózsa György, Németországban Münzer Tamás, Angliában Wat Tyler, Franciaországban a Jacqueriek harcot jelentettek a gazdasági szervezet rendi megkötöttsége ellen. A reformáció küzdelem az emberi szellem elvi felszabadításáért. A kereskedelem arányainak országhatárokon túl kitolása, a tengerentúli kereskedelem nagy vállalkozók és nagy egyéniségek kezébe összpontósítása a céheket súlyosztette jelentéktelenségbe és vitte a felozlásba, a kamatszédés tilalmának elhalta, a római jog recepciója Németországban és meggyökerezése Franciaország déli részében, a *droit écrit* hazájában, a háramlási jog — a *droit d'aubaine* és a magvaszakadás intézményeinek erkölcsi elítélése mind a középkori kötelekek lassú megoldását és az egyéniség szabad érvényesülésének újabb lehetőségeit jelentette.

Mindenki ugyanazon törekvésekre érezte magát feljogosítva. A német parasztság híres 12 cikkelye²⁾ már sok oly intézményt követelt, mely nagyrésztben a XIX. században valósult meg, egyrésztük pedig — mint az egyházi javak megváltása — sok helyen még ma sem. Amit fent a védelemre szoruló jobbágy külön erkölcsének neveztem, az igazságtalanságnak kezdett feltűnni, a jobbágy is az erkölcsök közösségét kezdte a maga emberi mivoltából kifolyó igazságnak hirdetni. A városi polgárok a minden embert egyformán megillető jogokhoz és kötelességekhez kezdték igényt tartani. Mindez végeredményben az egyenlősítési irányzatot szolgálta, mely a gazdasági és szellemi élet egyik alapvető irányzata maradt mind mai napig.

De azt jelenti e ez, hogy a középkor nyom nélkül tűnt el az ember lelkében, hogy ez a középkor eltakarítása után ott tartott, ahol az ókor végén? Egy tekintet az újabb kor egyéneire, politikai és szellemi törekvéseire megcáfolja ezt. Egész más az újkor embere, mint a római császárságé. Más a főura, más az iparosa, más a tudósa és államférfia, más a parasztja és munkása. Lessing, a legnemesebb szívű és legeszményibben gondolkodó német, a történelem hatását, feladatát a neveléséhez hasonlította³⁾; és bizonyára van ebben sok igazság, mert a történelmi korok tudattalanul is ugyanazon nyomokat hagyják hátra az emberi lélekben, mint a nevelés a gyermekében. A történelem kényszereszközei alakítják az embert azzá, ami, azok kényszerítik bele abba, amit kultúrájának nevezünk.

¹ Burckhardt: *A renaissancekori műveltség Olaszországban*, II. k. 182—183.

² Ismertette Engels: id. m. 93. old.

³ Lessing: *Erziehung des Menschengeschlechts*.

Az ókor az egyén felszabadításában, a középkor a felszabadult egyén lelkének társiasabbá tételében végződött, melyet semmiféle új történelmi erő ki nem törölhetett. A család mai napig sem jutott el a felozlás oly fokára, mint a Római birodalomban, az újkori egyén minden marxizmus ellenére soha sem állott oly idegenül egymással szemben, a hasonorsúak soha sem állottak egymás megsegítésétől oly távol, mint az Imperium alatt. A középkori forma összetört, de annak leszűrődött eredménye ott élt az emberi lélekben. Minden egyéniségi szellem dacára társiasabban érzett az újkori ember, mint embertársa a Római birodalom végén. Az egyén kiszabadult ugyan a rendi szervezet bilincseiből, változtathatta a társadalomban elfoglalt helyét, de társadalmi osztályokként megmaradt mindig az összetartás, az együttműködési készség erkölcsi eleme. A legényegyesületek, az írói és művészi klubbok, az akadémiák, az egyetemek, a részvénytársaságok, a szalonok az újkor kezdeti visszahatásai az egyéniségi szellem bántó megnyilvánulásai ellen.¹⁾

Az újkorban tehát erőteljes egyéniségi érzés mellett ott lappang az eleven társas érzés. Kényszer nélkül is nagyobb összhangban áll az egyén viselkedése a társas együttélés követelményeivel, mint az ókor végén és bár másképp, de nem kevésbé társias, mint a középkorban a kényszerintézmények hatása alatt. Ezen két érzés kölcsönhatása teszi az újkori egyén életét oly dramatikussá. Mindenütt az egyenlőség jegyében akar érvényesülni az egyén, a tekintélyek tagadásában, az állami kényszer lehető visszaszorításában, de másrészt ről él benne a középkorban új életre kelt társas szellem, mely új formáit keresi az egyének összekapcsolódásának. Ezért bonyolultabb az újkor emberének lelki élete a korábbi korokénál. Simmel a németek mélyen gondolkodó tudósa²⁾ és Tarde a francia bölcs³⁾ analógiát találják az egyén és társadalom lelki szervezete közt. Az ő

¹ Willamovitz: id. m. 28. old. „Die Parallele mit den Germanen drängt sich auf, besser mit der Geschichte von 500 bis 1500. Am Anfang der Chaos der Völkerwanderung, am Ende die Entdeckung der Welt und des Mensahan, die Befreiung des Individuums. — Lange: id. m. II. köt. 487. o. „Es ist daher nicht unmöglich, dass unter den Analogien zwischen unserer Zeit u. dem Untergang der antiken Welt sich auch jener schaffende und wiedervereinigende Zug wiederfindet, welcher damals aus den Trümmern der alten Ordnung der Dinge die Gemeinschaft eines neuen Glaubens hervorgehen Hess”.

Szembetűnő, hogy mindakét író meglelte az itt fejtegetett párhuzamot az ókor végén s az újkorban, valamint a középkorban uralkodott s a mi korunkban uralkodó hatalommá váló felfogás és cselekvések között: különösen érdekes Langénál a párhuzam a vallás és társas érzés, mint társadalom összetartó erők közt.

² Simmel: *Sociologie*, 763. s köv. old.

³ Tarde: *Les lois sociales*, chap. II, 68—69. old.) Paris, Alcan, 1905.)

szemükben a modern egyén lelkében ugyanazon küzdelmek folynak le, mint a társadalomban az egyének közt. Ezért az a problematikusság, az a faustszerűség a mai kor kiválóbb, a belső harcokat hangsúlyozottabban átélő egyéneiben.

Az újkori történelmi fejlődés alapjelensége mindenesetre a szabadságra és egyenlőségre törekvő egyéniség. Az egyének közti különbségek letörésére, a gazdaság, a művelődés, az erkölcs terén az egyformaság lehetővé tételére törekszik.

Az egyén ezen érvényesülésének hű kísérői voltak az újból az egyénhez forduló, attól számtalan belső finomságot követelő, színes és mélyen járó erkölcsi rendszerek, melyek a középkorban hiányoztak. Az ókor magasan szárnyaló erkölcsi tanításainak méltó korrelatívumai az újkor erkölcsi rendszerei.

Nyomon kísérhettük az egyéni előtérbe nyomulását az újkor társadalmi összetételében. Gazdasági téren a fejlődő pénzgazdaság mindinkább függetlenítette az egyént csoportjától. Egyformán úrrá lett minden pénzes ember. Lakás, ruházat, anyagi és szellemi szükségletek a pénz segítségével mindenkire egyformán kielégíthetővé lettek és ekkép vált keresztülvihetetlenné a középkor minden idevonatkozó szabályozottsága. A piac kiterjesztése és szétszórtsága lehetővé tette, hogy társadalmi állásra tekintet nélkül mindenki rendelkezésére álljon minden, mi megkíván és mit megfizethet. Ez mozgósította a földet — a hűbéri rend gyökerét —, emelte a művelődés lehetőségeit és elterjedtségét, ezzel erős fegyvert alkotott minden egyenlőtlenség ellen és erősen emelte az egyén önérzetét.

Az egyéniségnek erőteljes előtérbe nyomulása megváltoztatta az egyének helyzetét. A városokban megjelentek a dúsgazdag polgárok mellett a proletárok, a falvakban az erőteljes parasztosztály mellett a nincsetlen munkások. Am olvassuk el Acsádynak az ezen korabeli parasztságra vonatkozó tanulmányát,¹⁾ a XVII. századbeli francia parasztságra Labruyére híres leírását,²⁾ a XVIII. századéra Carlyle pathetikus panaszait³⁾ és megdöbbenés fog el bennünket azon örvény láttára, mely az újkorban elválasztotta az embert az embertől. A XVII. és XVIII. század modern erkölcssei sokban hasonlók voltak a sokszor jellemzett római birodalombeli erkölcsökhöz. Megfogyatkozott a köz iránti kötelességek érzése. XV. Lajos szájából került ki az a röpke szó, mely ezen kor erkölcsi felfogására annyira jellemző: *Après moi le déluge*. Mandeville, a XVII. század végének angol közgazdasági írója véste azt a szólamot, hogy a gazdagságnak szüksége van a szegénységre, nem szabad tehát a munkást jól fizetni.

¹ Acsády: *A magyar jobbágság története*, 3. könyv 214. s. köv. old. A földművesosztály állapotának megrendítő összesítő rajza 289. old.

² Labruyére: *Caractères*, 269. old. (Paris, 1892.)

³ Carlyle: *The french revolution*, 28—30. old. (London, Chapman).

A XVII. és XVIII. században lett általánossá az egyén kultusza. Ebből kiindulva hirdetik e századok francia és angol írói az egyén teljes szabadságát, követelik az egyén érvényesülését gátló minden korlát megdöntését. A társadalmi együttélést és az államot az egyének szabad szerződésére vezetik vissza. Hirdetik a jogtipró, az egyén szabadságát elnyomó államfő elleni lázadás szabadságát, aminek már a XVI. század egyes írói is kifejezést adtak. La Boetie, a korán elhunyt nemesszívű francia író *Contre un* című lángoló vitairatában¹⁾ már akkor felveti azt a kérdést, miért engedelmessékedjék mindenki egynek, midőn mindenki joga előbbre való az eggyénél és mindenki egyenlő.

Gazdasági téren a legtökéletesebb individualizmust, az egyének szabad versenyének egyedül hasznos és jogosult voltát hirdeti a nemzetgazdaság megalapítója Smith Adam és minden állami beavatkozást céltalannak és károsnak nyilvánít.

A XIX. század közepéig az újkor története mindenütt a középkor politikai és társadalmi kötelékeinek feloldásával járt. Az egyéni szabadság és egyenlőség jegyében hirdette a francia forradalom az ember jogait, eltörülve ezzel minden társadalmi különbséget. Ez eszmék hatása alatt tiltott el minden társulást, törölte el az egyleteket, a kereskedelmi társaságokat, az ügyvédi kamarákat. Tekintet nélkül az emberek természetes egyenlőtlenségére, azok teljes atomizálására törekedett. Minden állami beavatkozás kárhóztatva lett és a közbiztonság megvédésében az állam feladatát kimerítve látták. Ezen az éjjeli őr szerepét játszó állam, mint később metsző gúnnyal elnevezték, volt a kor ideálja, az állami nihilizmus, mely Spencerben fetőződött, ki az egyének szabad és korlátlan küzdelmében a létért látta a haladás, a jobbak, a kiválasztottak, a tökéletesebbek győzelmének egyedüli biztosítékát. Ez elv nevében támadta Spencer²⁾ tudásának és fényes tehetségének minden erejével a társadalmi és állami szabályozásokat, a szegények és gyengék oktalan gyámolítását, az állami oktatást, a minden áron való törvényhozásdit, a fecsegés nemzeti gépét — amint a parlamentet nevezték — és drasztikus éberséggel soroltak fel mindent, ami az ily beavatkozás károságát és eredménytelenségét igazolta.

Bármily hatalmas átalakulások forrása volt is az egyéni és bármily győzelmesen érvényesült is az állami és társadalmi élet minden

¹⁾ Ismertette Lecky: *Gewehte des Ursprungs u. Einflusses der Aufklärung in Europa*, II. köt. 161. s köv. old. (Leipzig, Winter, 1873.)

²⁾ L. különösen *Einleitung in das Studium der Sociologi'e* első hét fejezetét s Huxley arra vonatkozó kritikáját. *Sociale Essays*, 4. és 5. tanulmány. (Anarchie der Bevormundung. Staatsnihilismus).

ágazatában¹), soha sem volt a cselekvések egyedüli hajtó ereje. Itt e ponton látjuk azt a haladást, amit a középkor jelent az emberiség részére. Az újkori fejlődés magasabb szintről indult, mint a középkori. Azon kapcsolatok, melyekbe a középkor foglalta az egyéneket, gazdasági és szellemi téren egyaránt éreztették hatásukat az egyéniség újabb diadala, a középkori kapcsok széttörésére irányuló újkori törekvések idején is. A középkor alatt megszokott képzetek az idegrendszer útjait megszokottá tették ilyenek számára akkor is, midőn azokkal ellentétes képzetcsoportok irányították a cselekvések és gondolatok legnagyobb részét. Fogékony maradt az ember az egyéniségi elv uralma alatt is a közösségi, a társulási eszmék iránt. Az újkori történelem alapszínét a XIX. század közepéig az egyéniségi elv adta meg, de párhuzamos alakulatok szülője volt a társulás elve. Ez az elv a középkor tekintély elvét legtisztábban megőrző egyházi szervezetekben és vallási rendszerekben találta leghangsúlyozottabb kifejezését. Az egyházi szervezetek szoros összetartásban, minden hozzátartozó megvédésében és felsegítésében ismerték fel erkölcsük egy részét. Korán alakultak a munkások közt baráti társulások, segélypénztárak, már a XVII. században látunk tőkekoncentrációkat a részvénytársaságok formájában, melyek mind közös jogok megvédését célozták.²)A városi életbe sodródott munkástömegek mind nagyobb arányú és nagyobb elnyomással fenyegető tőkés gazdaság ellen közös

¹ Br. Eötvös József 1854-ben fejezte be *A XIX. század uralkodó eszméit*. A középkorban — a fent kifejtettekkel ellentétben — az egyéniség diadalát látja az ókor társas érzésével szemben s az újkor állami és társadalmi, mondjuk közösségi törekvéseiben visszahatást észlel a középkor individualizmusa ellen, és ellentétet lát ezen törekvések és az újkori egyének szintén az individualizmusban gyökerező eszménye között. Szerintem az ily ellentét lehetetlen. A közönség az egymelkiéből merít s ha ott csupán individualizmust talál, nem cselekedhetik azzal homlokegyenest ellenkezőleg. Bizonyos *contradictio in adjecto*-t látok az egész felfogásban, mely magyarázatát abban leli, hogy Eötvös nem vette észre, miszerint társas és egyéni eszmény párhuzamosan befolyásolta az újkori társadalom egyéneit — és míg az egyéni volt fölényben a 19. század második harmadáig — ez időponttól előtérbe nyomul s az egyén lelkét mindinkább hatalmába veszi a társas. Ez magyarázza az uralkodó eszméknek — a szabadságnak, egyenlőség s nemzetiségnek — az állam által célzott megvalósítási formáit is. Szükségtelen kiemelnem, hogy Eötvös azon szélső individualista állapon áll, mely Spencerben találja legtipikusabb és legkövetkezetesebb képviselőjét.

² L. az angol gazdasági életre Webb: *Geschichte des britischen Trade Unionismus*, 1. és 2. fejezet. Schmoller: *Volkswirtschaftslehre*, I. kötet. 440—441. II. kötet. 270—271, 347. Bücher: *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 21—229. old. is sok idevonatkozó megjegyzés van (Tübingen, Laupp 1901.)

óhajok, eszmék és cselekvésekben találkoztak. Mindezek bizonyos védelmet nyújtottak a túlerőssé vált egyéni ellen és természetes gyupontját képezték az egyénivel ellentétes eszmék erősödésének és terjedésének. Szivárgások és befolyásolások, ozmotikus egyesülések történtek mindkét erő közt, tökéletes elzárkózás a tőkés és munkás, a vezető és vezetett osztály közt épen ezért nem is következett be. Az egyéni természetes következményét képező szabadság jelszava mellett már Rousseau műveiben elméletben és a francia forradalom alatt gyakorlatban kifejezést nyer a társulási elv természetes folyományát képező egyenlőség jelszava.

A XIX. században a munkásszervezetekben, a szocialisztikus mozgalmakban, a trösztök és kartellekben óriási erőre tesz szert a társulás szelleme, és ma már áthatja egész társadalmi életünket. Valóban a szociális etika világában élünk. Az állam és társadalom ma már nem a szabad verseny, az egyén korlátlan szabadságának látó szögéből fogják fel az élet problémáit. Erősen áthatotta őket a közösség, a társas köteleességek előbbrevalóságának tudata.

A társadalom egyesületek láncolatává kezd válni, melyek tagjaiknak valamilyen formában leendő segélyezését vallják feladatukul. A szerződés szabadságának elve át meg át van lyukgatva gyámkodó rendszabályok által. A munkások felett állanak szakszervezeteik, az egyes vállalkozó felett a tröszt, a gazdasági harcban mint egy ember járnak el munkások és munkaadók.

Az egyenlőség elve látszik diadalmaskodni, a szabadság meg nem valósítható jelszó maradt.

Az erkölcsi rendszerek közül is azok győzedelmesekek, melyek a társadalmi hasznosság elvét hirdetik kiegészülve a kölcsönös segítés erejével. Mintha az egész erkölcsi fejlődésnek Maine által észlelt iránya,¹⁾ megfordult, a státusból, a közösségből a szabadság, a szerződés felé törő irányzat megakadt és helyet engedett volna az egyéni szabadságból a kötöttségre irányuló fejlődésnek. Ha látom, hogy a szocializmus mekkora tömegeket mozgat meg, ha látom, mennyire tért hódít a társadalomban és államban, úgy egy újabb kor körvonalai bontakoznak ki, melynek uralkodó elve a társasság. Újból megerősödnek a társas köteleések, a társas eszmétől még mindig nem eléggé áthatott egyének újabb nevelése, erkölcsének társas tartalommal való újabb áthatolása veszi kezdetét.

III.

Mindez képtessé tesz most már bennünket azon nehézségek megértésére, mellyel az erkölcs követésénél az egyénnek meg kell küzdenie. Lényének alapvonása ma is az, mellyel történelmét megkezdette; a szabad és önző egyéniség, mely csak magára szeretne tekintettel lenni. Az önzés vitte őt társaságba, mert e nélkül elpusztult

¹ Maine, id. m. chap. V., 169—170. old.

volna. Meg kellett tanulnia úgy cselekedni, hogy ne bántsa mások önzését. Társas cselekvésbe, gondolkodásba, érzésbe kellett törődnie, mellyel azonban jellemének ősi alapvonása mai napig sem tudott egybeforrni. Az ősi érzés nagyon sokszor áttörte a társas korlátokat a maga jognak érzett erejével és mindig oly társadalmi forma megteremtésére törekszik, mely kedvezőbb az egyén önérzésére. Minden ilyen alakulat korlátlanabbá vált egyéniségei azonban veszélyekkel járnak egymásra és a megerősödött társas érzés hatása alatt az egyéniség újabb kötelekekbe leendő szorításának szükségességét érezteti.

Igy ütközik mindig az ősi egyéni a maga teremtette korlátokba, innen az a sok fájdalmas küzdelem az erkölcs világában, mely nem mindig végződik az egyénbe nevelt társas érzés, az erkölcs győzelmével. Innen a kis és nagy bűnök, a legjobbak menekülése az egyedüliségbe, a csöndnek és magánosságnak gyakori áhítozása.

A történelemnek a két érzés közt váltakozó iránya azonban kétségtelenül az egyéniségi és a társas érzés egybeolvasztását eredményezi. Láttuk, hogy az egyéni minden erőteljessége mellett bár idegenül, de békében fért meg ember ember mellett az ókor végén és mennyi finom erény, az erkölcs mily finomságai hatották át az egyént, viszont mennyivel társiasabban, együttérzőbben éltek egymás mellett az emberek a középkor végén, mint a Római birodalom végén! Mennyivel fölötte áll mindkét kor a kezdetleges koroknak, mennyi haladás az egyéni érzések kifinomulásában, az ember megbecsülésében és a társas együttérzésben.

Az erkölcsi fejlődés akkor fog véget érni, ha az egyén tökéletesen át lesz hatva társas gondolkodástól,¹⁾ ha azt fogja egyénileg hasznosnak és jogosnak tudni, ami társadalmi szempontból is hasznos és célszerű, ha nem fog másképp gondolkodni tudni, mint társiasan, ha kihal belőle az önzésnek egyéni formája és annak csak társas formája marad meg, melyben mindenki kényszer nélkül teljesíti mindazt, ami mindenki előnyére válik, de amely cselekvés egyéni szempontból is az egyedül előnyös. Ma az ilyen cselekvést önzetlennek nevezzük. De abban a jövőben más cselekvés lehetetlenné válik. Ebben a korban egybeolvad jog és erkölcs, mindenki csak együtt érzőn, legtökéletesebb tekintettel a vele együttélőkre tud cselekedni. Kényszer nélkül csak jót, a senkit sem sértőt, a minderikit védőt teszi. A

¹ Fouillée: *Les elements sociologiques de la morale*, livre II., chap. IX., 339. old. (Paris Alcan 1905.) O est l'union complete de rindividualité et de la sociabilité, qui est le terme final de l'histoire. Fouillée is meglátja az egyéni s társas kölcsönhatását, de ezen két érzés fejlődését inkább a bölcsész, mint a történettudós szemével vizsgálja. Ezért nem látja meg azok fejlődését, nem talál fokozatokat a két érzés erőssége közt az egyes korokban. Nem látja meg végül a fejlődésnek az egyéni felé tartó s mindinkább erősödő irányát s így a társas érzésnek mind tökéletesebben egyénivé alakulását.

tökéletesen társiasá vált ilyen egyén nem fogja ismerni a mi küzdelmeinket az erkölcsi parancsokkal szemben. Egyáltalán nem fog ismerni kívülről jövő parancsokat, egyedül tökéletesen társiasan gondolkodó egyéniségének, a társas étellel egybeolvadt érzéseinek és gondolatainak fog engedelmeskedni.¹⁾

Ezen kor egyénéről mondotta Spencer, hogy az egyén boldogsága más egyének boldogságának a tudatától függ. Az ilyen egyén tökéletesen altruista, de tökéletesen egoista is. Minden cselekedete mindenkire, de magára is hasznos. Erre fog állani Kant erkölcsi szabálya: úgy cselekedjél, hogy cselekvésed szabálya általános törvényhozás elvéül szolgálhasson. Nem is tud másképp cselekedni, mert csak az ily cselekvés fog megfelelni érzéseinek és gondolatainak.

A szocializmus a maga társadalmától várja ezen új erkölcs megeremtését. Loria, a marxista társadalmi bölcselet teoretikusa, is ettől várja az általa határerkölcstnek nevezett erkölcsi rend megvalósulását²⁾, mely mindenki önkéntes megtartóztatását fogja jelenteni a másokat károsító cselekményektől és mindenki cselekményeinek más érdekeivel való egybeforradását. Nem tudok azonban ebben hinni. Látva a társadalmi fejlődés alapvető, az egyéniség mind teljesebb érvényesülésére töre irányát, a szocializmus mint a fejlődés határvonala, ennek egyenes tagadása lenne.

A szocializmus az erős és kemény szervezet társadalma lesz. Bizonyos tekintetben közelebb fog állni az ember őskorához, melyet legkiválóbb szellemei a mai korrallal szemben sok tekintetben dicsérnek. A lehető teljes egyenlőség fog benne uralkodni a szabadság erős korlátozása mellett. Bármennyire támadja is a középkort, alapelve a társadalmi kötöttség rokona a középkorénak. Míg azonban a középkornak, mely az összetett törzsi társadalomban rejlő szervi egyenlőtlenségekből indult ki, szükségképpen az egyenlőtlenségek társadalmának kellett lennie, addig a szocializmus, mely foglalkozások közti eltérések mechanikus tényéből előálló különbségek idejében keletkezett, az egyenlőségek társadalma lesz. Formailag a középkorral azonos, lényegileg annak éppen tagadása a szocializmus társadalma. A termelés, a forgalom és fogyasztás közjogi szabályozása — mely nemcsak az anyagiakra fog kiterjedni — az egyéni tehetségek és akaratok rendszabályozásának önkéntelenül is jelentékeny fokát, az egyén szabad érvényesülésének jelentékeny gátját jelenti. Midőn tehát a szocializmus a termelés lendületét és irányait, a fogyasztás mértékét és minőségét megszabja, akarva, nem akarva a tehetségek kerékkötő-

¹ Spencer: *Ethik*, II. köt. Anhang 525—545. old. és *Sociologie*, IV. köt. 24. fejelet. — Guyau: *Sittlichkeit ohne Pflicht*, Schluss. Tande: *Les lois de l'imitation*, chap. VIII, 4i23. s köv. old., chap. VII. 379. s köv. old.

² Loria: *Die wirtschaftlichen Grundlagen der herrschenden Gesellschaftsordnung*, (Freiburg, Mohr, 1895) 8—,1.3. old., továbbá a tőkés gazdaság ellentétes erkölcsseit élesen kiemelő 2. és 3. fejelet.

jévé válik. Lehetetlennek tartom, hogy az emberiség végső fejlődési pontja azonosan termelő és azonosan fogyasztó embereket jelentsen. Ennek ellene mond mindaz, amit az ember történelméből eddig tanultunk. A szocializmus tehát jelentheti és kétségtelenül jelenteni is fogja a nagy tömegek viszonylagos anyagi jólétét és műveltségét, de nem lesz az egyéni megnyugvás korszaka.

Az erősebb egyéniségek magukban is bizonyos feszítő erőt fognak jelenteni a szocializmusnak a természetes egyenlőtlenségeket sem szerető, sablonra törekvő rendje ellen és midőn az öröklött társadalmi rang, a foglalkozásokon nyugvó társadalmi jelentőség a szocializmus egyenlősítő kohójában teljesen felolvad és minden fontosságát el fogja veszíteni, minden mesterkéltn, tisztán a társadalom alkattából folyó egyenlőtlenséget természetellenesnek fognak érezni, önként be fog következni az emberek természetes egyenlőtlenségén¹⁾ és az egyéniségnek azzal együtt járó szabadságán nyugvó, a szocializmus rendjének lassú feloldódását eredményező új korszak. A szocializmus szervezetének az egyént elnyomó hatása oly mértékben gyengül, amily mérvben válik önkéntessé az egyének együttműködése. Ugyanaz fog ismétlődni, minek a középkor méltatásánál adtam kifejezést: a társas érzés erősbödése az egyénben fölöslegessé teszi a társas érzés²⁾ szolgáló korlátokat és erőssé az azok megszüntetésére törekvő egyéni érzést. Ezzel a fölöslegessé vált szociálisztikus szervezet helyébe léphet az együttérző egyénire épített új társadalmi rend.

Bernstein talán elég elfogulatlan tanú e részben. Annak adtam kifejezést, mit ő fejteget *Die Notwendigkeit in Natur und Geschichte* című értekezésben. „Die Klasseninteressen weichen zurück, das Allgemeininteresse gewinnt an Macht³⁾” fejezi ki szerinte a társadalmi fejlődés általános irányzatát, tehát a szociálisztikus társadalomét is. Az egyének hordozói ezen irányznak, azok letéteményesei az *Allgemeininteresse*-nek, az egyén tökéletesülése alakítja át a tökéletlenebb társadalmat.

Mindezekből szabad igaznak találnunk azt, mit fent fejtegettem. A fejlődés végső eredménye — számtalan és az ember nevelését lassan tökéletesítő társadalmi formák elenyészte után — a szabad, parancs és kényszer nélkül egymás mellett élő egyének társadalma lesz. Amidőn megszűnik az erkölcs parancs és kényszer jellege és erénynyé válik. A Nietzschek és Stirnerek álma. Ezen végső korban válik teljessé a szabadság és egyenlőség, melynek összeegyeztetésén a mi

¹ Durkheim: *De la division du travail social*, 370. old. (Paris, Alcan, 1902.): „Le travail ne se divise spontanément que si illa société est constituée de imanière à ce que les inégalités sociales expriment les illegalities „naturelles”.

² Bernstein: *Zur Theorie und Geschichte des Socialismus*, III. Teil, 69. és köv. old.

korunk hiába fáradozott és előreláthatólag az ezt követő szociálisztikus társadalmi rend is eredménytelenül fog dolgozni. A szabadság és egyenlőség minden tökéletessége mellett is cselekvésben és érzésben egybeforrva élnek majd ezen kor társadalmának az emberei.

Amit a kezdetleges ember meg nem valósíthatott megsemmisülés nélkül — a szabadságot — és amit a fejlődése által életre keltett erők áldozatul követeltek, az egyenlőséget, azt a végső fejlődés előreláthatólag meg fogja hozni. A társadalmi fejlődés az egyén teljes szabadságának megvalósulása nélkül nem fog nyugvóponthoz jutni. Az ősi ember alapérzése, mely azonban végig kíséri történelme egész folyamán, akkor lel teljes megvalósulást, bár másként, mint ő képzelte. Nem a félelem és gyűlölet, a környezet megsemmisítésének, hanem éppen ellenkezőleg a szeretet, a minden emberrel való rokonszenv és a természet megértésének a jegyében.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

JÁSZI OSZKÁR: ERDÉLY SORSA ÉS A MAGYAR POLITIKA

Ezekben a rettenetes napokban, amikor erdélyi testvéreink oly példátlanul szenvednek s minden valamire való embert kínos gondok gyötörnek Magyarország jövő sorsa felett, minden rekriminálás a múltra nézve céltalan és fájdalmasan ízléstelen volna. Nem akarom tehát a jelen tragikus helyzetben firtatni, hogy vajon, ha nagylelkűen és nagystílusúan keresztül vitték volna a Deák-Eötvös nemzetiségi törvényt s ha a kiegyezés óta sikerült volna egy gazdag, megelégedett, nyelvekben és kultúrákban szabad Erdélyt teremteni, vajon mennyiben sikerült volna Romániának mai orgyilkos tördőfését elkerülni? Háború után ez a probléma úgy is ólomsúllyal fog ránk nehezedni. De már ma meg kell állapítanunk a jelen helyes mérlegelése és a jövő okos előkészítése érdekében, hogy *miként az 1849-iki összeomlás, úgy a mai vérzivataros krízis a meg nem oldott nemzetiségi kérdés* — első sorban a délszláv és a román kérdés — *végzetserű következménye.*

Szemere Bertalan az 1848-i korszaknak egyik legalaposabb ismerője és főszereplője nyílt őszinteséggel így állapította meg a magyar forradalom katasztrófájának okait: „1848-ban végződött be a nemzeti egység nagy műve, utolsó akadály, a hűbéri rendszer is végkép eltöröltetvén, hogy van az, hogy a nemzet éppen legteljesebb erejében a csatát elveszte? Oka, mivel az idő folytában, félig nyíltan megszületett, fejlődött s felnőtt egy új eszme — a nemzetiségi, s roppant hatalmát más fajoknál mi nem ismervén fel kellőleg, nem vevők azt kellő számításba. Nagyon jól ismerem amaz idők titkos és nyilvános ármányait, jól tudom azt is, hogy az orosz sereg mi hatással volt a történeti kimenetelre; de bizony csak valljuk meg, az akkor véletlenül kiütni látszott, de régóta belsőleg forrongott nemzetiségi eszmének s mozgalomnak nagy fontosságát s messze horderejét nem fogtuk fel. Mi pusztán mesterséges zajnak véltük, mi az ég dörgése volt, — mi egy tábor lábai által véltük izgásba hozottnak a földet, pedig az valóságos földrengés vala — egy egész erdő lombjai sohasem hozathatnak mozgásba, ha nem vész az, ami fű”.

És ma a gondolkodó megfigyelő nem kevesebb biztonsággal alapíthatja meg, hogy az Európát lángba borító s így közvetve Magyarországot felgyújtó okok között a legelementárisabb erejük egyike: *Középeurópának és a Balkánnak meg nem oldott nemzeti-ségi problémája volt*. Mert még azok is, akik a világháború primer okát a két vezető nagyhatalom kapitalista rivalitásában látják — oly beállítás, melyet ma sem tudok helyesnek elfogadni — kénytelenek elismerni, hogy a nagy nyugati demokráciák legszélesebb tömegeinek izzó és becsületes ideológiája az a meggyőződés, mely szerint ők első sorban az elnyomott népek felszabadításáért szenvednek és véreznek s e hit nélkül lehetetlen volna az üzleti vagy militarista entente-politikusoknak országaik közvéleményének túlnyomó többségét ilyen ádáz lendülettel csatasorba állítani. Ha nem *zúgott* volna Európa már évtizedek óta az üldözött vagy elnyomott népeknek őszinte, túlzott vagy inszcenírozott panaszeitől, ha Közép-európa és a Balkán a nemzeti összeműködés ugyanolyan állapotában, élt volna, mint mondjuk Anglia vagy Franciaország: alig volna elképzelhető egy olyan kapitalista fogás, mellyel a kultúrát vezető demokráciákat hasonló örületbe kergetni lehetett volna. A kapitalista rivalitások ma mindenütt faji és nemzeti harcokban ádázán vonagló népek és nemzeteknek vélt vagy reális sérelmeibe kapaszkodhattak be s ami nem kis részben uralomra éhes angol imperializmus vagy *revanchédiühtől* eltelt francia nacionalizmus volt, úgy jelenített meg a nagy jelszavak által elvakított s az azoknak ellentmondó tényeket (Görögország, ír forradalom!) észre sem vevő demokratikus semleges közvélemény előtt, mint Európa összes üldözött, megkínzott, gazdasági és kulturális fejlődési lehetőségeikben alakított népeinek Szent György lovagja. A nemzeti-ségi politika okosabb és modernebb kezelésével ezt a veszedelmet elkerülhettük volna. Így elkerülhettük volna, hogy a korrupt, latifundisita, analfabéta Románia a nemzeti-ségi felszabadító hamis szerepét játszassa. Ellenkezőleg a szabad, mívelt, gazdag Erdéllyel szemben köznevetség fogadta volna ezt a pözt. Szabadszellemű politika óriásilag fokozhatta volna azt a kulturális és erkölcsi színvonal különbséget, melyet néhány nagystílusú erdélyi fejedelem a magyarországi románság javára a határon túlival szemben megalapozott.

Ezt a helyzetet tisztán kell látni úgy a jelenre, mint a jövőre nézve. A Szemere Bertalan diagnózisa ma is változatlanul igaz. De nemcsak a nemzeti-ségi kérdést nem voltunk képesek két emberöltő alatt a megoldáshoz egy lépéssel is közelebb hozni — sőt a modern gazdasági erők árjában csak még jobban kiélesedett és öntudatosodott ez a mozgalom — de ama hűbéri rendszer is, melyet Szemere már végleg kiirtottnak tartott, a kiegyezés után új életre galvanizálta magát s mialatt csakhamar megakasztotta a jobbágyfelszabadítást követő korszak gazdasági és politikai lendületét, egyidejűleg újra megmérgezte a nemzeti-ségi kérdést, melyet széleskörű gazdasági és

kultúrpolitika helyett adminisztratív és iskolai nyomással akart megoldani.

Úgy a jelenre, mint a jövőre nézve tehát tisztán világlik a tanulság, hogy Magyarországnak szilárd alapjait csak a hűbériség maradványainak végleges kiküszöbölésével s a politikai meg a nemzeti-ségi demokrácia elvei szerint lehet lefektetni. Az ember azt hinné, hogy a történelem géniusza akar itt szemléltető oktatást tartani a maradi és tunya politikusoknak, hogy a helyzet rettenetes kivételességével s szívszorogató bonyodalmaival értesen meg velük olyan alapigazságokat, melyeket a béke vegetatív nyugalmában képtelemek voltak megérteni és megvalósítani.

Sajnos, a nagy időknek megfelelő nagy változásoknak sehol semmi nyoma. A hivatásos politikusok pergő tüzek és országok összeomlása között is régi kis mesterségüket folytatják. Kicsinyes és lejárt eszközökkel akarnak kormányt buktatni s Tiszának kellemetlenkedni akkor, amikor nagy, impozáns, példaadó cselekedetekre volna szükség. Az ország népének példátlan áldozatai sem indították ezt a parlamentet a nép jogainak radikális formulálására. A kormánynak egyetlen szava sem volt a vérző szegénység megnyugtatósára. Nem akadt egyetlen ember sem a hivatalos politikában, aki azonos jogokat „követelt volna a magyar haza minden loyális népe számára. Még a legradikálisabb Károlyi párt se tudja, hogy az ország fele nem magyar anyanyelvű polgárokból áll s hivatalos orgánuma mesterségesen fű fel Szekfűbotrányokat s Görgey-„revíziókat” a sovinszta-nacionalista mámor élesztésére- s kéjjel oláhozza le minden alkalommal azt a magyarországi románságot, mellyel szemben alig lehet ma elég lélektani tapintatot alkalmazni.

S ne mondja senki, hogy ez csak az ősi, gyógyíthatatlan kuruc-ság atavisztikus attitűdje, s hogy ebből az elvadult gesztusból hiba volna következtetést vonni az egész magyar közvéleményre. Tessék olvasni a magyar kis- és közép polgárság tipikus orgánumainak nemzetiségi politikáját! Az ő hangjuk legfeljebb modorban, de nem lényegében különbözik a közjogi kurucok hangjától. Nem kétségbe ejtően jellemző e, hogy szinte az egész sajtó rá rontott és fejét követelte annak a német anyanyelvű képviselőnek, aki délvidéki sváb barátait felhívta, hogy a németországi vendégeket őszintén informálják iskolai, közigazgatási s egyéb nemzetiségi sérelmeikről. S a túlbuzgó hazafiak nem azt mondták — amit elmondani okos és helyes lett volna: Ugyan hova gondol képviselő úr? Szabad-e ilyen sorsdöntő helyzetben rekriminálni és vádaskodni? Szabad-e ízléstelen és ostoba alldeutsch propagandával zavarni a szövetséges fegyverek szolidaritását? A honi nemzetiségek komoly sérelmeit mi is ismerjük s őszintén orvosolni akarjuk azokat a háború után. A miként? és hogyan? megbeszélésére lesz még elég alkalmunk a béke nyugodtabb napjaiban. De nem így szólt a heveskedő kórus hanem így — Szájkosarat ennek a svábnak! Hogyan merészkedett pa-

naszkodni vagy nemzetiségi körkérdést rendezni? Németországnak semmi köze hozzá, (hogy mi történik fajrokonáival Magyarországon! Mi ugyan szeretjük a németeket s hűséggel együtt vérzünk velük, de a mi belpolitikánkról még tudakozódni se merjenek. Ez szemtelenség. — — —

Szóval, a legpolgárabb s leg demokratább velleitású magyar sajtónak még halvány sejtelme sincs arról, hogy millióik estek el — *mert ők így érzik* — első sorban a nemzetiségi kérdés megoldásáért; hogy az egész semleges közvélemény egy annak elismerésében, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása nélkül nincs biztos európai jövő, hogy a dolgos emberek nemzetközisége a háború után nem fogja többé eltérni az emberi jogok és a kultúra nagy kérdéseinek belpolitikai eltussolását: hogy ebből *az irtózatosságból* már ma egy fejlettebb morál *született* meg, mely *közös nemzetközi ellenőrzést követel a nagy szabadságjogok biztosításává minden államon belül* . . .

Irtózatossága, rendületlensége, maradisága a politikai szereplőknek és a publicisztikai köz véleménynek mindenfelé. Az embernek végleg kétségbe kellene esni Magyarország sorsa felett, ha nem éltetné ez az egyetlen remény: Várjunk csak, várjunk! Majd rendet, kultúrát, szabadságot fog itt teremteni a lövészárkoknak hazatérő martirépe, mely a saját testén-lelkén szenvedte végig annak a háborúnak irtózatosságait, melyet egy falánk kapitalizmus és egy megmérgezett nacionalizmus hozott létre.

IZABURO NAGAI: INTENZÍV FÖLDMŰVELÉS JAPÁN- BAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A DEMCSINSZKI- FÉLE MÓDSZERRE¹)

Japán azok közé az országok közé tartozik, hol a népesség sűrű és a föld kiterjedése nagyon korlátolt. Az ország egész területének csupán 14%-a van művelés alatt, minthogy a (föld többi része meredek hegységből áll; így tehát a megművelhető terület további növelésének lehetősége nagyon korlátolt. E növekvés az utóbbi években alkalmazott modern tudomány dacára nagyon jelentéktelen. A művelés alatt álló terület százalékos aránya a következő:

	Öntözött	Nem öntözött	Összesen
1903	7,3%	6,35%	13,74%
1911	7,6%	7,26%	14,87%

¹ Úgy külföldön, mint nálunk annyi szó esik évek óta a többtermeletről, hogy Izaburo Nagai urat, kitől már több érdekes cikket hoztunk, még a háború előtt fölkerültük volt e kérdés japán szempontból való megvilágítására. Izaburo Nagai úr erre annyival is alkalmasabb, mert a japánon kívül úgy az amerikai, mint az európai földművelést közvetlen tapasztalatból ismeri.

Ugyanebben az időszakban a népesség a megművelt terület egy-egy hektárán a következő növekvést mutatja:

	Öntözött földeken	Nem öntözött földeken	Összesen
1903	16,29	18,94	35,23
1911	17,35	18,18	35,58

E számok mutatják, hogy noha a megművelt terület 1,13%-kal növekedett, a hektáronkénti népesség egyáltalában nem csökkent, sőt ellenkezőleg némi növekedés (0,20) konstataálható. Ennélfogva a japán földművelésben a nagyon intenzív földművelési módnak természetes következménye, hogy inkább törekszenek a föld abszolúte maximális hozadékára, mint a relative maximális haszonra. A földbirtokok rendkívül kicsinyek. Egy gazdára átlag 0,105 ha föld jut. A statisztika szerint¹⁾ a birtokoknak több mint 90%-a 3 ha-nál kisebb.

Ilyen körülmények között a földművelés nagyon intenzívvé válik és sok év tapasztalata után a gazdák elérték a föld termékenységének legmegfelelőbb kihasználását és megőrzését, mielőtt a modern tudományt ismerték volna. A földet évszokról-évszakra, igen gondosan használják ki, a rizst az öntözött földeken őszkor aratják és azonnal árpával vagy mással váltják föl, mely következő tavaszkor ad termést, éppen mielőtt rizst lehet ültetni. Ilyképpen a földet egy évben kétszer használják, úgy, hogy a föld kétszer akkorának tekinthető, mint ahol csupán egy termés terem évente. Ez. nem csupán az öntözött földekre nézve áll, hanem a nem öntözöttekre is. A hegyi rizst árpa közé ültetik, melyet tavaszkor aratnak le, a rizst pedig ugyanaz év őszén.

Nem meglepő azt hallani Japánban, hogy a rizst ugyanazon a földön évről-évre termesztik, forgatás vagy pihentetés nélkül. Túlzás nélkül mondható, hogy a japán rizsföldek többsége több mint ezer év óta van művelés alatt és a föld termékenysége mindamellett egyáltalában nem csökkent. A föld forgatás és (pihentetés nélkül évről-évre dús rizstermést ad, ami szinte hihetetlennek tűnhetik európai mezőgazdák előtt. Fölmerülhet tehát az a kérdés, hogy mi okozza a föld termékenységével való ily sikeres bánásmódot. A válasz három tényben foglalható össze: 1. Az emberi ürüléknek trágyául való használása; 2. A kedvező éghajlat, mely a föld termékenységének gyors helyreállítását teszi lehetővé; 3. Az intenzív művelés. Vizsgáljuk e tényezőket közelebbről.

Az emberi ürülék használata ős idők óta szokásos. Őseink emberemlékezet óta ismerték a primitív munkaeszközök és trágyák használatát. Lehetséges, hogy sohasem mentek keresztül a pásztorkodás állapotán, hanem egyenesen a földművelésre tértek át a vadászatról és halászátról.

¹⁾ A földtulajdonosok százalékszámát a földbirtok kiterjedéséhez képest, beleszámítva azokat is, kik nem maguk művelik földjüket, a hivatalos japán statisztika szerint (1911) a következő:

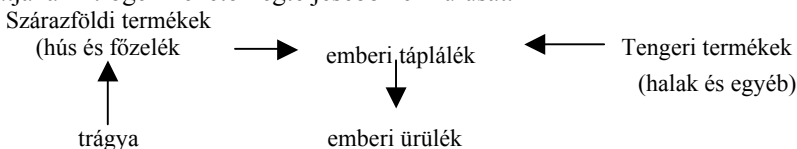
0,5 ha-on alul	0,5-3 ha	3—10 ha	10 ha-on felül
47,34%	43,72%	8,03%	0,90%

Avagy őseink más országból vándorolhattak be és mihelyt megtelepedtek, *azonnal* elkezdték a rizs művelését. Tény az, hogy a rizs művelése Japán történetének kezdetétől fogva ismeretes és az emberi ürülék használata is igen messze időkre megy vissza.¹⁾

Az angol paraszt helyzete a XVI. században, mint Erasmus és mások leírják,²⁾ szinte -hihetetlennek látszik japán olvasók előtt, mert a parasztszétlet ez időben semmiesetre sem volt oly nagyarányú Japánban, mint Angliában.

A japán gazdákra nézve az emberi ürülék használata a japán gazdát függetlenebbé teszi a délamerikai nitrátoktól és útját vágja annak a veszélynek, amelyet a nitrogénhiány oly országokra nézve jelenthet, melyek nitrogén tekintetében teljesen nitrátokra és egyéb ásványi anyagokra vannak utalva.³⁾ Az emberi ürülék használata a nitrogén körforgását állapítja meg, a földtől a konyháig, holott nyugati országokban a nagy városokban óriási nitrogén mennyiségeket pazarolnak el, nagy költségen, hogy a zsúfolt népesség számára megfelelő egészségi viszonyokat biztosítsanak. Az egyetlen lehető ellenvetés, az, hogy az ily trágya a ragályos betegségek terjedését mozdítja elő. Azonban semmiféle határozott bizonyíték nincs arra, hogy Japánban a népesség komolyabb mértékben szenvedne a baktériumok által¹ terjesztett betegségektől. Mindamellettagadhatatlanul kérdéses, hogy a jelenlegi gyakorlat nem veszélyezteti-e a közegészséget Japánban.

Mint már említettük, az emberi ürülék használata a legjobb módszer a nitrogén konzerválására. A következő diagrammá talán legjobban mutatja a nitrogén lehető legteljesebb cirkulását.

Nemcsak hogy a nitrogén gondosan van konzerválva a szántóföldtől a szántóföldig terjedő útján, hanem a fenti diagrammá tanúsága szerint az emberi ürülék arra is szolgál, hogy a nitrogént a tengerből is a szántóföldre juttassa. A japánok u. i. halat, kagylót és egyéb tengeri termékeket

¹ Az *Engi* kódexek Kr. e. 927-ben több pontban rendelkeznek erről.

² „Barclay írja, hogy viskójának bejáratánál egy nagy rohadó trágyadomb volt, (mely a levegőt és vizet megmérgezte”. „Harrison írja, hogy még a XVI. században is a parasztok kis kunyhókban élnek és ürülékükből az ajtók előtt akkora dombot emelnek, hogy nem láthatni házaikat”. W. H. R. Curtler: *Short history of English agriculture*, 1909. p. 53.

³ Az utóbbi években azonban a műtrágya behozatala gyorsan növekedett. 1911-ben meghaladta Japán összes behozatali értékének 10%-át, Ugyanez évben 10,587.619 jen értékű állati trágyát, 25,321.739 jen értékű babpogácsát stb. importáltak.

fogyasztanak, mint fő nitrogéntartalmú táplálékot. Óriási mennyiségű teát és selymet exportálnak idegen országokba és e termékek csökkentik ama föld termékenységét, melyből előkerültek és csupán az emberi ürlék alkalmazása menti meg országunkat attól, hogy me kelljen nagy pénzen idegen országokból nitrátokat hozatnunk.

A rizs folytonos termelését másodsorban az éghajlat teszi lehetővé. Az időjárás Japán nagyrésztében sokkal melegebb, mint Közép-Európában, a nagyfokú nedvesség pedig különösen előmozdítja a föld gyorsabb érését, mint Európában, vagyis a föld gyorsan visszaszerzi termékenységét.¹⁾ Télen az öntözött rizsföldeket lehetőség szerint kiszáritják és főlészantják vagy föllássák, azután pedig magas és széles halmokat csinálnak, hogy a föld jobban beérjen. E halmokba árpát, repcét, közönséges lóherét vagy japán lóherét ültetnek. Az esőzések nagyon gyakoriak és bár igen kis mennyiségben, légköri ammoniá-t hoznak a talajba és az öntözővíz, is meglehetősen mennyiségű nitrogént szolgáltat a növényzetnek. A Tokió közelében levő nisagara-i központi kísérleti állomás kísérletei mutatják, hogy 50,362.5 gr. nitrogén került elő átlag hektáronként ily természeti forrásokból. Látnivaló tehát, hogy a klimatikus viszonyok fölülte kedveznek a föld termékenységének.

E két okon kívül egy harmadik tényező is figyelembe veendő, t. i. a földnek intenzív, különösen kézi eszközökkel való megmunkálása. Csaknem minden gazdasági munkát kézierővel folytatnak, ami a talaj alapos megmunkálását eredményezi. Az alábbi sorok épp e pontra vonatkoznak.

A japán földművelés jellemző sajátosságait figyelve, a következők látszanak legszembetűnőbbeknek: 1. az intenzív művelés *a)* öntözés és *b)* kapálás és átültetés által (Demcsinszki módszere, legalább közvetett úton, az utóbbiból ered); 2. a speciális bérlőrendszer, mely Európában ismeretlen és melyre itt az író nem terjeszkedik ki.

Hogy az olvasó a japán földművelésről konkrét fogalmat alkothasson, a rizstermelést némi részletességgel kell ismernie.

Kétféle rizskultúra van: öntözött és öntözetlen földeken. Az előbbi a fontosabb. Intenzívebb munkát kíván, de sokkal nagyobb és jobb minőségű termést biztosít. Az öntözött földeken a palántákat lehetőleg mindig átültetik, az öntözetleneken ez nem fontos. A kétféle kultúrához nincs két különféle fajú rizsnövény és a vetőmagok kölcsönösen felcserélhetők. Vannak azonban bizonyos hegyirizs varietások (japánul *okabo*), melyek az öntözetlen földeken különösen alkalmasak.²⁾

¹ Az évi csapadék:

Sapporo (Észak-Japán)	1059.7 mm.
Tokio (Csendes Óceán középső partja)	1467.7 „
Hiroshima (Szárzsföld felé eső part)	1823.3 „
Kagoshima (Dél Japán)	1967.2 „

² Japánban 1000 rizsvákozat ismeretes, azonban ezek (közül több kétségkívül szinonim kifejezés. Ezek fölsorolását 1. *Journal of the Agricultural College, Imperial University, Tokyo*, 1912. Vol. III., No. 2. p. 106.

szántóföldön egy évben. Ha azonban a rizspalánta június közepéig tmeleg-
 ágyban van, az árpának bőven marad ideje az érésre.

Ami a termelési költséget illeti, nehéz pontos értesülést szerezni. A
 szerzőnek a földművelési minisztérium kiadatlan adatai álltak rendelkezé-
 sére. Ezek körülbelül az egyedüli megbízható számok, melyek a japán
 földművelés iránt érdeklődő számára hozzáférhetők.

Egy tan (— 01 hektár) rizsföld egy évi költségvetése.

	1890		1911
Bevétel:	Gabona 1.96 koku ¹⁾ .	14.14 jenn ²⁾	2.18 koku 36.64 jen
	Egyéb	2.82	7.64
	Szalma	1.42	3.80
		18.49	48.08
Kiadás:	Vetőmag	0.37	0.78
	Trágya	3.60	9.30
	Munkabér (37 férfi és nő)	6.37	(40 férfi és nő) 18.25
	Adó	1.78	5.24
	Vegyes	0.60	1.78
		12.72	35.35
	Egyenleg	5.77	12.73
	Egy koku rizs ára	7.21	16.81
	Napszám bére	0.17	0.46

Ezek után a hegyirizs művelését kell röviden ismertetni. A hegyirizs
 művelése nem különbözik a búza, árpa és egyéb gabananeműek művelésétől.
 Itt átültetés nincs. Fontos azonban: 1. Hogy a vetőmagot halmokba, so-
 rokba ültetik és szórják. Halmonkint 10—20 magot ültetnek, a halmok
 közti távolság pedig 1,5—2 saku,³⁾ a sorok közti szélesség pedig 3 saku.
 A vetőmagot a halmokra előzetesen szórt trágya és hamu vagy hamuszír
 szuperfoszfát keverékbe ültetik és aztán földdel takarják be. 2. Hogy
 a kapálást sajátságos módon végzik és nyilvánvaló, hogy Demcsinszki
 kapálása módszere innen ered. Műveiben⁴⁾ leírja az új kapálási módszer
 jelentőségét, hogy t. i. ha a palántát a sor két oldaláról földdel töltjük
 föl, egyrészt növeljük az alsó bütyök szárhajtását, másrészt előmozdítjuk
 a talajnedvesség konzerválását. Elvileg a japán kapálási eljárás teljesen
 megegyezik Demcsinszkiével.

A japán eljárás a következő. Amint a növény néhány hüvelyknyi
 magasságot ér el, az első kapálást egy kuva nevű szerszámmal végzik el.⁵⁾

¹⁾ 1.8039 hl.

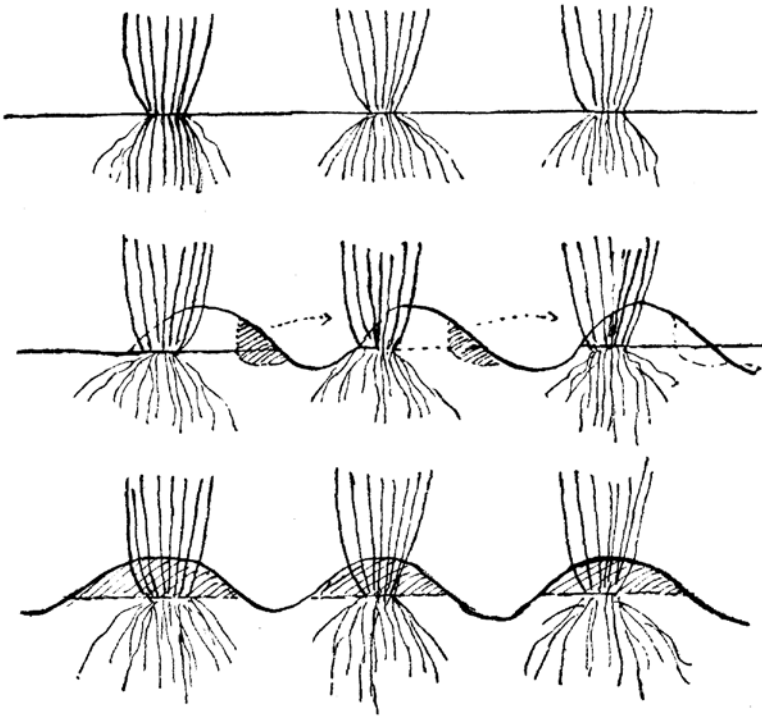
²⁾ Kb. 2.40 kor.

³⁾ 30 cm.

⁴⁾ *Die Ackerbeetkultur*. Berlin, 1911.

⁵⁾ Sokféle alakú kuva használatos Japánban. A főntebb említett csak
 egy a sok közül. Különösen a vas szélessége és hossza, továbbá a nyél
 és a vas által képzett szög nagysága különböző.

Ez vastag öntött vasból készül, 0,4 saku széles és 1,5—2 saku hosszú. Fanyele 45° szög alatt van hozzáerősítve. A sor északi oldalát úgy kajálják meg, hogy a növény egyrészt jól föl legyen töltve az északi hideg szél ellen, másrészt pedig az alsó büttyökből dús szárképződés indulhasson meg. A második kapálás néhány hét múlva vagy tavaszkor következik és akkor az első kapáláskor csinált halom felét a szomszéd sor déli felére rakják át. Így azután a növény a halom közepébe kerül, úgy, hogy az alsó részét finom, porhanyó föld takarja. Az így leírt módszert az alábbi ábra teszi világossá. (A kapálás mélysége 2,5—3 cm.)

E módszerben benne vannak a Demcsinszki által hangoztatott előnyök. E kapálás által a gyökerek részben elvágatnak, aminek hatása ugyanaz, mint az átültetésnek, t. i. teljesebb gyökérzet fejlődik. A növény elejét borító finom föld pedig előmozdítja az új szárok és ezáltal új kalászok keletkezését. A talajnedvességet a felszínén, kivált pedig a növény körül elhelyezkedő finom földréteg konzerválja. A felszín trágyázását gyakran a kapálás idejében végzik. A fenti eljárást általában használják úgy gabonaneműeknél, mint egyéb növényeknél.

Japán középső részeiben a rizst május közepén, a búzát és árpát október közepén ültetik; a telet a növény a földben tölti. Északon az árpát és tavaszi búzát április végén, az őszi búzát szeptember elején ültetik. Egy átlagos árpatermés 2,5 koku magot és 120 fevan¹) szalmát, a búza 2—2,5 koku magot és 100 kvan szalmát ad tan-onként.

Úgy az öntözött, mint a nem öntözött földeket pihentetés nélkül használják. Egyik termés a másikat követi egész éven át. Rizsre árpa és bab kövekezik. A városok körül mindenféle veteményt, mint tojásgyümölcsöt, salátát, uborkát, retket stb-t termesztene. Tokió körül rendes szokás, hogy a japán retket (*Rhaphamis sativus*) árpa követi. A retek kiszedése előtt októberben a retek sorok közé árpát ültetnek és a retek kiszedése után annak üres helyére az árpát ültetik át. A retek 60 cm. hosszú és 3 cm. vastag. Minden japán társadalmi osztályban közönséges étel.

A fenti sorokban többször volt szó Demcsinszkiről. Módszere mint ilyen ismeretes Japánban. A komba-i mezőgazdasági akadémián és a nasigahara-i központi mezőgazdasági kísérleti állomáson kísérleteket folytattak. Ezek eredményei még nem véglegesek. Mint az író már említette, a szokásos japán rendszer elvileg teljesen egyezik Demcsinszkiével. A japán olvasónak lehetetlen észre nem vennie ebben az amerikai munkamegtakarító gépek és a keleti intenzív földművelés zseniális kombinálását. Az átültetés és a kapálás nem új nekünk, azonban bizonyos, hogy az e munkákra való új gépek a japán földművelésben hasznavehetetlenek. Nincsen számukra hely. A japán földművelés kéziszerszámok használatán alapul és ez földművelésünk legkitűnőbb sajátossága, noha talán egyúttal fogyatkozása is. A japán földművelés célja inkább az abszolúte nagy hozadék, mint a relative nagy haszon. E cél természetes következményeként a termelés intenzív, a föld termékenységének megőrzése pedig életkérdés. Mint Demcsinszki mondja, az ő rendszere kivált „a kis gazdaságoknak adja meg a lehetőséget, hogy a mezőgazdasági növényeik termelését lehetőleg magas fokon tartsák, ami a kisgazdára nézve, ki közvetlenül szántóföldje hozdékából él, nagy fontosságú” (p. 91.) Ez teljesen egyezik Japán és Kína gazdasági helyzetével.

Befejezőként az író még egyet akar megemlíteni. Van nálunk egy oly módszer, mely az itt ismertetettnél közelebb áll Demcsinszkiéhez. Gonda módszere. Eszerint a növények (gabonaneműek) nem ültetnek át, mint Demcsinszkinél, hanem a halomban növő fiatal növényekre földdarabokat szórnak, hogy az új szárképződést előmozdítsák. Az írónak alkalmá volt a Gonda- és Demcsinszki-féle művelést egymás mellett látni a komaba-i mezőgazdasági főiskolán. Március vége felé a Gonda-féle művelés jóval kedvezőbb eredményt mutatott, mint Demcsinszkié. Azonban végkövetkeztetést levonni az író nem mer.

¹ 3,75 kgr.

SZÉKELY ARTÚR: A PÁRISI GAZDASÁGI KONFERENCIA KÖRÜL

Azoknak, akik előtt még kétséges, hogy az entente államai közötti vám-szövetséges és elzárkózó törekvéseket a Középeurópa jelszarva alatt megindult propaganda szülte meg, figyelmükbe ajánljuk a *Temps*-nak június 15-én, a párisi konferencia első napján megjelent vezércikkét. Nagy tévedés volna — írja a *Temps* — a párisi konferencia főadatának felelőtlül az osztrák-német vámszövetségre bizonyos vámpolitikai megegyezések létesítését tekinteni. A háború gazdasági eredménye nem lehet ennek a szegény válasznak kidolgozása a már megvalósított terve, hanem ellenkezőleg *Mitteleuropa* létrejöttének minden eszközzel való megakadályozása. A Berlin alatt megalakult Középeurópa hegemoniája Németországnak a háborúban való győzelmét jelentené, amelyen semmiféle vámtarifával nem lehetne változtatni. „Azon a napon, amelyen ez a blokk létrejönne, amelyen a Hohenzollernek Németországa rátenné kezét Ausztria-Magyarország 50 milliónyi lakosára, mi szövetségesek — írja tovább a *Temps* — a holnap legyőzöttjei lennénk, még ha ma mi is győznénk. Az entente-hatalmak kereskedelmi szerződéseit ezt nem tudnák korrigálni. A *Tannenbergh*, *List*, *Naumann* és *Helffevich Mitteleuropá*-jának létrejöttét tanácskozással és vámtarifákkal nem, csupán erőszakkal tudjuk megakadályozni. Ez a gazdasági és egyszersmind politikai, cél sokkalta szabatosabb, szükségesebb és parancsolóbb, mint „a jog uralmának helyreállítása”-ról, vagy „a porosz militarizmus letörése”-ről hangoztatott zavaros jelszavak. Az uralmába visszahelyezett jog és a letört porosz militarizmus mellett is, ha *Mitteleuropa* létrejönne, csak rövid ideig tartó békére volna kilátás”.

Hasonló hangon ír ugyanezen a napon a *Daily Telegraph* is, mely szerint a konferencia célja védelmi eszközök keresése a gazdasági háborúval való német fenyegetéssel szemben.

A *Journal des Débats* nagyon szkeptikusan nyilatkozik a párisi konferencia várható eredményeiről: „Merészség volna azt állítani, hogy a fölvetett kérdések már most megoldhatók, és nevezetesen hogy gazdasági tekintetben heves vérű emberek védővamos alapelvein nyugvó rendszer hozható létre. . . A gazdasági konferencia, még ha akarna is, nem fejezhetne ki határozott kívánságokat a jövőben végrehajtandó gazdasági rendszabályok tekintetében. Nagyon sok egymásnak ellentmondó érdek és szenvedély akadályozza meg abban és a konferencia eredménye a megoldandó kérdések bonyolultságának és a szűken önző felfogások hiúságának világossá tétele lehet csak”.

Míg a párisi konferencia aktuális, a háború idejére szóló határozatai ellen nem igen hangzott el fölszólalás a négyesszövetség közvéleményében, a háborút követő átmeneti időre és a békeidőre megállapított, határozatlan és az egyik szövetséges ország kormányát sem kötelező program számos nagyon éles ellentmondást juttatott kifejezésre az entente sajtójában. Ezek a cikkek természetesen csak kis részben és legtöbbször német lapközlemények közvetítésével jutottak kezünkbe. Mégis megkísértjük a legérdekesebb nyilatkozatokat kiszemelni közülük.

Az *Echo de Paris* így írt: „Csak munkánkkal és szervezeteinkkel tudunk szembeszállni a németekkel és ebben semmiféle gazdasági fal nem lesz segítségünkre. Még a lenyesett fa is átúthet a falon. Ez az érzés megakadályoz bennünket a konferencia háború utáni programjának hűs gondolat nélkül való tudomásul vételében. . . Ne ringassuk magunkat illúziókban, megegyezéseink annyit fognak érni, amennyit törvényeink és kormányzati módszereink”.

A *Journal des Débats* szerint az angol vámtarifa nagyon erősen sértené Anglia szövetségeseinek érdekeit, mert a kereslet és kínálat érc-törvényeit nem lehet egyszerre hatályon kívül helyezni. Számos francia kereskedelmi és iparágat hoz izgalomba az Anglia és gyarmatai között tervezett vámunió.

A párisi *Associat on nationale d'expansion économique*, melynek tagjai között Franciaország kereskedelmének és iparának legjelentősebb képviselői foglalnak helyet, egy határozati javaslatában sajnálattal és nyugtalansággal állapítja meg, hogy Anglia közvéleménye élénk sajtópolemikától fölizgatva legalább nagy részében, úgy látszik, védővamos tendenciáknak hódol. . . Angliának érdekében áll, hogy a francia termékek elé korlátokat ne állítson, mert ez azzal járhatna, hogy ez áruk jobb-indulatú bizományosok felé keresnék az utat.

Az *l'Humanité* közli a francia szociáldemokrata párt parlamenti frakciójának a párisi konferencia alkalmából hozott határozatát, mely a nemzeti termelés fejlesztésére szolgáló rendszabályok igénybe vételének jogosultságát elismeri ugyan, hangsúlyozza a szociáldemokráciának azt a kötelességét, hogy a túlzott protekcionizmus rendszerét, melynek költségeit az országok munkálkodó osztályai fizetik, ne erősítse és még Németországgal szemben is akadályozza meg a gazdasági elzárkózás létrehozását, mely bizonyos újabb összeütközéseknek és Franciaországra nézve talán az ipari és kereskedelmi tunyaságnak forrása lenne. „Tiltakozunk az európai háborúnak gazdasági háború formájában való folytatása ellen”.

Nagyon erélyesen száll síkra a szabadkereskedelem föntartása érdekében az angol szabadkereskedőknek 277 tagból álló csoportja, kik közül 14-en képviselők. A kiáltvány az *Economist* július 8-iki számában jelent meg. A szabadkereskedelemnek tisztán gazdasági szempontból, az állami bevételek, a politikai tisztesség és a nemzetközi béke szempontjából vannak nagy előnyei. Állampénzügyi szempontból sokkal előnyösebb volna, ha minden szükségleti cikk fogyasztási adó alá esnék, nemcsak a behozott cikkek. A háború a szabadkereskedelem erősségéről és a védővamos rendszer gyengeségéről tett tanúságot. A brit birodalomnak a háború után inkább lesz szüksége a szabadkereskedelemre, mint valaha, mert csak az olcsó termeléshez és a minden nemzettel való korlátlan forgalomhoz való visszatérés útján tudja gazdasági fölényét és azokat az óriás jövedelmeket biztosítani, melyekre Angliának a háború áldozatainak és hátramaradottainak nyugdíj- és rokkantjárulékaik és a páratlanul nagy kamatteher fedezésére szüksége lesz.

Matton a legnagyobb határozottsággal fordul a gazdasági háború ellen. „Büntető vámtarifák, zárt piacok és elbarrikádózott kikötők háborút jelentenek a béke után: a fegyverkezési versengést, a szövetségek régi konfliktusát eddigi formájánál jóval súlyosabb alakban és azt, hogy mindazok a tényezők, melyek a mai háborút előidézték, ismét jelentős szerephez jutnak. A párisi határozatok végrehajtása Anglia északkeleti részének jelentős területeit tenné ki az elszegényedésnek. . . A védővamos tarifa életbeléptetésével az angol iparba újabb nagy tőkét fektetnének, melyek azután e védővám minden leszállítása ellen azzal -az érvel tiltakoznának, hogy ez pusztulásukat hozná magával. A német ipar pedig, amely pamutból és gyapjúból való nyersanyag- (és félgyártmány -szükségletét Angliában szerezte be, maga fogna hozzá ez anyagok termeléséhez, és így az entente bojkottja csak a középponti hatalmaknak német vezetés mellett való megerősödését eredményezné”.

A *Westminster Gazette* így ír: „Nem áll módunkban német árúknak Angliába való behozatalát megakadályozni, ép úgy, mint nem tudjuk megakadályozni angol árúknak Németországba való bevitelét. Nem üthetünk egyet a német kereskedőn anélkül, hogy az ütés a Németországgal kereskedő angol üzletembert is ne érné”. Ugyanez a lap egy későbbi, a párisi konferencia határozatait bíráló okfejtésében kétségét fejezi ki a közép-európai vámszövetség és az entente-államok által alakítandó külső gazdasági gyűrű létrejötté iránt. „Bécsben — írja ez a lap — nagyon kevéssé lelkesednek a német tervért, még kevésbé Budapesten. . . Azt hisszük, hogy a háború utáni kereskedelmi összeköttetéseket a békekötés föltételei fogják meghatározni. Az a gondolat, hogy a fegyveres háborút gazdasági háborúnak kell követnie, a ki nem elégitő béke gondolata. A végleges béke kell, hogy megvédjem bennünket a párisi határozatokban foglalt veszedelmektől”.

A *Daily News* a következő értelmes sorokat írja: „Nem védővámoknak köszönheti a német kereskedelem sikereit, hanem a nagyobb tudományos képzettségnek, a fejlettebb üzleti gyakorlatnak, a vevők szükségleteire fordított nagyobb figyelemnek, a kereskedelem és konzuli szolgáltatást jobb összeműködésének és annak a gondoskodásnak, melyben a Német birodalom a kereskedelmet mindenkor részesítette. . . Ezekkel a fegyverekkel védekezhetnek a szövetségesek is legjobban a német versennyel szemben. Minden más rendszer csak sikertelenségre vezethet. . . A szövetségesek most fölfedezték fölszereltégük hiányait és a háború alatt megtanulták, mikép segítsék ki kölcsönösen egymást és hogy ébresszék új életre élettelenné vált iparágait. A háború után a gazdasági küzdőtéren jobb technikai, tudományos és mechanikai fölszereltséggel fognak megjelenni, mint aminőt egy nemzedék normális tapasztalatai eredményezhették volna”. A *Daily News* nem hiszi, hogy a védővámok elavult gépezete a gyakorlatban beválthatna. „Szövetségeseink — írja — sikertelenül kísérleteztek ezzel a fegyverrel. A mi kezünkben a védővamos tarifa mind szövetségeseink, mind önmagunk ellen irányulna és oly területeket is zárna zárna el, melyeken eddig a szabad forgalom volt az uralkodó. A

legvégzetesebb ez a mi országunkra nézve lenne. Angliát épen a szabad kereskedelem képesítette e háború páratlan erőfeszítéseinek elviselésére”.

Ugyanez a lap egy (későbbi számában számos aláírással levelet közöl, mely hamisnak mondja azt az állítást, hogy bármelyik gazdasági törvény vagy a józan ész bármelyik megismerése a mai viszonyok következtében változást kell hogy szenvedjen, és hogy a kereskedelemnek háború után másnak kell lennie, mint a háború előtt volt és ezentúl a bürokráciának kell azt a helyet elfoglalnia, amelyen azelőtt az ipari energia és kereskedelmi ügyesség állott és amelyen Anglia gazdagsága a múltban fölépült.

A *Daily Chronicle* is ellene van a háború utáni gazdasági harcnak. Angliának érdekében áll a háborúinak oly módon való megnyerése, hogy a háborút követő béke igazi béke legyen.

A *Manchester Guardian* tiltakozik az ellen, hogy az ellenségeskedéseket a háború után folytassák. A szövetségeseket *gazdaságilag* nem erősítené, hanem csak gyöngítené, ha a központi hatalmak olcsó termékeit vonakodnának megvenni. Hisz ez árukat így a semlegesek szereznek meg, akik azután Németország nemzetközi kereskedelmét is ellátnák. . . A konferencia határozatainak végrehajtása mindkét ellenséges fél elszegényedését eredményezné. . . A konferencia számos határozata teljesen hamis alapokon nyugodott és közülük egyesek végrehajtása még Angliára nézve is különösen káros volna.

Ugyanez a lap egy későbbi cikkében megállapítja, hogy a gazdasági háború gondolata szentimentális érzelmi motívumokból ered. Ily szellemi podgyásszal pedig gazdasági kérdéseket nem lehet megvitatni. . . Ha a béke az erkölcsi és kereskedelmi bojkott jegyében születne meg, békeállapotról nem, csak fegyverszünetről lehetne beszélni, mely öt évig sem tartana. „De különben sem tudjuk, mit bojkottáljunk: Németországot csak, vagy Ausztria-Magyarországot is, vagy a nagy középponti birodalmat Antwerpenről a perzsa öbölig, ami Németország tulajdonképeni háborús célja”. Ha Németország győz, erről a központi hatalomról lesz szó, ha ellenben veszít, az egyedül álló Németországról, mert azt, ami ezután Törökországból, Bulgáriából és Ausztria-Magyarországból marad, senkinek sem fog eszébe jutni bojkottálni. A győző középponti hatalom azonban oly erős ország volna, hogy könnyű szerrel viselné el a bojkottot, az *izolált* Németország pedig úgy le volna győzve, hogy a gazdasági bojkottot” fölöslegessé tenné.

Ugyancsak a *Manchester Guardian* egy harmadik cikkében megállapítja, hogy a háború utáni gazdasági háború lehetőségeinek tárgyalásai közben teljesen megfeledkeztek Belgiumról. Pedig ha a háború után Németországot mintegy ércfállal vennék körül, a belga ipar és Antwerpen kikötője nagyon sokat szenvedne. Attól félnek, hogy a gazdasági elzárkózás következtében a német kereskedelem Németalföld felé terelődne. Belgiumnak az elvesztett nyersanyagszállító és fogyasztó területért és kikötői (forgalomért valaminő kártalanítást kell nyújtani.

A pétervári *Djen*-ben Sagorski tanár foglalkozott a párisi határozatokkal, melyek végrehajtása szerint Oroszország kezét és lábát kötné

meg anélkül, hogy Németország versenyét a világpiacon a legkevésbé is korlátozni tudná.

Ezt a nyilatkozatot érdekesen egészíti ki *Heyking* bárónak, a londoni orosz főkonzulnak, egy orosz pénzügyi lapban megjelent és a *Frankfurter Zeitung* július 27-iki számában idézett cikke. Oroszországnak — írja *Heyking* — nem is volna módjában a középponti hatalmaktól való elzárkózás esetén egész kiviteli többletét a szövetséges és a semleges hatalmaik területén elhelyezni, ment Oroszországnak Németországgal és Ausztria-Magyarországgal való kereskedelme a szövetségesekkel és a neutrálisokkal való kereskedelmét jelentékenyen felülmúlja. A szövetségeseknek Oroszországban való monopolisztikus helyzetük Oroszországra nézve egyébként som leihet kívánatos, arra kell inkább törekednie, hogy ez államoknak a középponti hatalmakkal való versenyéből minél több haszon háramoljon Oroszországra.

A moszkvai tőzsde elnöke és az orosz дума tagja, *Kresztovnikov*, így nyilatkozott: „Ellenségeink és barátaink egyaránt igyekezni fognak az Oroszországba irányuló kivitel legkedvezőbb föltételeinek elérésére. Nemcsak ellenségeinkkel, hanem barátainkkal szemben is óvatosaknak kell lennünk”.

A középponti hatalmakkal és különösen Ausztria-Magyarországgal kötött gazdasági kapcsolatban álló Olaszországnak a párisi határozatok végrehajtásától való rettegését *Luzatti* óvatos formában ezekkel a szavakkal fejezte ki: „A népek politikai szövetségének gazdaságivá való átalakítása nem kis föladat. Hisz gyakran testvérek között is fölmerül az a gyanú, hogy egyik a másik rovására akar meggazdagodni”.

Mint e nagyon is hézagos és főkép a véletlen által összehordott szemelvényből is látható, a párisi konferencia végre nem hajtható, valósággal bluffszerű (határozatait a megfelelő kritika fogadta mindegyik érdekelt ország közvéleményében és sajtójában, melyben meglehetősen nagy számban látják, hogy a háború utáni gazdasági harcnak legalább oly káros hatásai volnának az entente államaira, mint a középponti hatalmakra. Középeurópa létrejötte azonban — melyre egyébként a mai harctéri helyzet mellett különösen kevés kilátás van — okvetetlenül fölidéznék az entente államainak gazdasági elzárkózását is. Nem ez ellen kell tehát Középeurópa megalkotásával védekezni, hanem megfordítva óvakodni kell Középeurópától, hogy az entente államait hasonló szervezkedésre ne kényszerítsük.

GYÖMREI SÁNDOR: AZ ÁLLAMI BEAVATKOZÁS ÉS A KARTELLEK

A Kriesszocializmus-nak a legutóbbi időben észlelhető érvényesülése előtérbe helyezi az állami beavatkozás és az individualizmus kérdését. A két szempont antagonizmusa — a gazdaságpolitika ezen alapvető problémája — manchesterliberalizmus és a kathederszocialista irány hetvenes évekbeli nagy harca óta nem az eredeti alakjában jelentkezik. Nem a két poláris ellentét: az állami kényszerszabályozás és az egyéni szabadság princípiuma

áll egymással szemben, hanem két *kollektivistikus* elvnek: az állami intervenciónak és a szabadverseny rendjébe beavatkozó magánszervezeteknek (kartell, tröszt, szakszervezet stb.) egymáshoz való viszonya az, amelyben a kérdés jelenleg csúcsosodik.

A termelést *szabályozó* egyesülésekkel szemben a liberális állam eleinte az individualizmus, helyesebben a negatív beavatkozás álláspontjára helyezkedik: a magán organizációs szabályozás megszüntetésére törekszik, anélkül, hogy helyére pozitív állami szabályozást léptetne. A római jogon alapuló jogrendünk individualista: a szabad forgalom, a szabad szerződés képezik alapjait. Gazdasági nézeteink a (klasszikus individualistáké: a szabadversenyen alapuló *természetes* árképződést és jövedelemmegoszlást tekintjük normálisraok és igazságosnak; elleniben minden oly alakulat, amely a gazdasági erők *szabad* játékát befolyásolja, ellenszenves. A liberális állam a termelők koalícióinak magán- és büntetőjogi üldözésével akarja velük szemben a szabad versenyt megvédeni.

A jogrenden kívül, sőt a törvények ellenére kifejlődött termelői egyesüléseknek ezt a megítélését fejezik ki a modern magánjogi rendszerek, főleg a koalícióellenes törvények egész sora a francia forradalom törvény, hozásától a *Wilson act*-ig. Sőt azon javaslatok is, melyek a jogrendbe befogandó kartelleket állami ellenőrzés alá vetik, karteellenes motívumoktól vezéreltetve, oly normákkal kísérelték működésüket megszorítani, hogy inkább jöhetnek megrendszabályozás, mint szabályozás számba.

Ezzel az irányzattal ellentétes áramlat észlelhető a legutóbbi évek folyamán „a német gazdaságpolitikában. Anélkül, hogy a német törvényhozás a monopolisztikus törekvésű alakulatokat magánjogilag recipiálta volna, a kartellkérdésbe történt első beavatkozásával a kartellek oldalára állott. A kartellek megítélésében beállott változásnak első törvényhozási emléke az 1910-iki kálisó törvény, amely a termelési kontingenseknek, az eladási áraknak az állam részéről történő megállapításával valósággal állami kartellt létesített. Ennek a fejlődésnek további etappe-ja egy múlt évi Bundesrat rendelet, amely kényszerkartell létesítésével fenyegeti meg a lejáró Rheinisch-Wesphälisches Kohlersyndikat megújítását ellenző bányákat. (Erre az *Umwertungra* Ausztria és Magyarország legújabb gazdasági fejleményei is számos példát nyújtanak, amennyiben nem egy kartell szervezetét — pl. az osztrák szeszkartellt, a magyar cukorkartellt — az állam mint „központot” illeszti be háborús gazdasági fegyvertárába). Amott a fiskalizmus, itt a *Vorratswirtschaft* elve győzött a doktrinár liberalizmus karteellenes álláspontjával szemben. Az állam a szabályozás magánszervezeteit a beavatkozás eszközeivé avatja: a „szükség” illegitim „gyermekait” — ha formálisan, jogilag még nem is, de tényleg, gazdaságilag elismeri.

Annak az átértékelési folyamatok, amelyen a kartellek megítélése keresztül ment, szimptomatikus jelensége Balkányi Bélának a *B. Sz.* januári számában kifejtett terve a kartellszabályozásról¹⁾. Az individualis-

¹⁾ Balkányi Béla: *A jövő vámpolitikája és a kartellszabályozás. Budapesti Szemle*, 1916 január.

tákkal szemben, akik az állami benemavatkozásban látják a közgazdaság *ordre naturel*-jét, nagyon helyesen mutat rá, hogy a termelés évezredes rendje nem a szabad verseny, hanem a hatóságilag szervezett termelés volt. A szabályozás történeti igazolása után kiindul abból, hogy a kartellpolitika irányítása védekező berendezkedés, amely az iparnak védelmet és új fejlődési lehetőséget nyújt. Ez volna a célja a kartellszabályozásnak. Ez pedig a következőképpen valósítható meg:

„Az állam befolyása azáltal biztosítható legjobban, hogy az állam maga veszi kéziébe a kartellképződésre alkalmas iparágakban a termelés szabályozását. Ez megtörtént eddig a fogyasztási adó alá eső nagyiparoknál: a szesz- és cukorgyártásnál. Különösen a szesztermelés szabályozás tekinthető mintának arra, hogy mi módon eszközölheti az állam a termelés *organizálását*. Az állam megállapítja az ország fogyasztását a kartellizálható iparcikkekben és ennek $\frac{3}{4}$ -ét vagy $\frac{1}{2}$ -ét felosztja az egyes belöldi üzemek között azoknak termelőképessége szerint. Ami az egyes üzemekre eső kontingensen alul van, az adómentes, amit az üzem a neki kiosztott kontingensen felül állít elő — az adóköteles. Hasonlóan adó alá esnek az importált gyártmány. A termelésnek az a része tehát, amely adómentes (a kontingens) ugyanolyan áron hozható forgalomba, mint az exkontingens. A többlet elegendő a befektetett tőke kamatoztatására, amortizációra és az általános költség fedezésére. Ha a gyár a kontingensen felül akar termelni, úgy ezeket (kamat stb.) nem kell az önköltségi árnál számításba venni. Gyáraink ily módon versenyképessé válhatnak a német vagy osztrák versennyel szemben”.

Látni tehát, hogy a kartellszabályozás a szerzőnél csupán eszköz az iparfejlesztés szolgálatában. A kartellek állami kiépítésével akarja biztosítani az ország iparcikkszükségletének fedezését a magyar gyáripar számára. Ez az iparfejlesztési politika a merkantilizmus hagyományain alapszik, amely a meglévő szükséglet szerint, nem pedig az iparfejlődés természetes telephely tényezőinek figyelembe vételével hív iparágalkat életbe. E meglehetősen vitatott szempont helyességétől függ Balkányi tervének célszerűsége. Ezt azonban nem vizsgálhatjuk; nézzük tőle függetlenül, vajjon ily eszközökkel el lehet-e érni Magyarország iparosodását?

Az a kartellfor.ma, amelyet a szerző javaslatba hoz — a kontingentáló kartell — nem a termelés expanziójának, hanem az ipari neomalthuzianizmusnak szülöttje. Célja a termelést a fogyasztáshoz alkalmazni, azaz korlátozni, nem pedig kiterjeszteni. Így a magyar szeszgyárak termelése a kartell megalakulása óta — amelyet Balkányi mintául vesz az egész magyar gyáripar számára — tizenkét év alatt (1899—1912) 1.111,000 hl-ről 1.132,000 hl-re „emelkedett”. Hasonló az eset a vasiparban, amelyben szintén kontingentáló kartell áll fenn. A kartell 30 éves fennállása alatt a behozatali többlet nyersvasban 46,000 q-ról 630,000 q-ra, drótban 17,000 q-ról 110,000 q-ra, csövekben, sínekben és más vasárúkbán 305,000 q-ról 697,000 q-ra emelkedett. Míg a vasipar a kartell keletkezésekor (1881) a fogyasztás 63%-át fedezte, addig 1912-ben — dacára a termelésinek abszolút számokban való nagy emelkedésének — alig valamivel többet, mint

50%-át. De nemcsak mennyiségileg akadályozza a kontingentáló kartell a termelés fejlődését, hanem a termelés produktivitásának fejlődését sem mozdítja elő. Elsősorban a termelési kartell a produkció korlátozása következtében drágábban termel (nagyobb költséghányad esik ugyanarra a termelési egységre), másodsorban a biztosított rentabilitás nem hat valami serkentőleg a kartellizált üzemek technikai haladására. Mezőgazdasági szeszgyáraink — Balkányi kedvenc példája — elég jó üzletet csinálnak, még ha a keményítő 60—70%-a kihasználatlanul vesz is kárba. Nem lehet tehát állítani, hogy a kontingentáló kartelleknek nevelő hatása volna az iparra. Balkányi tervének másáról, a német káliszindikátusról, a kartellkérdés két alapos ismerője, Liefmann és Gothein állapítja meg, hogy hatásuk nem mondható egészségesnek a német közgazdaság szempontjából.

De még hogyha ezekkel az eszközökkel lehetne is a magyar iparnak fejlődési lehetőségeket biztosítani, ha egész gyáriparunk felvonná a szesz-kartell formáját, jelentené-e ez a kartell-ek szabályozását? A kartellek mindenesetre szilárdabb szervezetet nyernének azáltal, hogy eddigi magánjogon alapuló hatalmi pozíciójukat felcserélnék egy közjogi jellegű monopóliummal. A kvótáik elosztása miatti sűrűlódások, amelyek majd mindig magukban hordták a kartellek felbomlásainak csiráit, a termelési kartellek legsebezhetőbb pontjai volnának a kontingensek államilag történő megállapítása által eliminálva. Azonban azzal, hogy az állam be-
folyását a kontingensek kiszabására biztosítjuk, a kartellek nem tekinthetők még szabályozottaknak, legfeljebb, hogy állami asszisztenciával folytatnák tisztán magángazdasági törekvéseiket. (A szabályozásnak ezen módja megfelel a primitív népeknél az állami szabályozás eseteinek, ahol a főkérdés: miként kényszerítettessék ki az emberek engedelmessége; hogy ezzel az engedelmséggel aztán mi történjék, az kevésbé fontos. Bagehot, id. Somló: *A Hanti beavatkozás és individualizmus*, p. 120). Nincs ezzel megakadályozva az, hogy a kartellek monopolisztikus hatalmi helyzetükkel vissza ne éljenek. A kartellkérdés sarkpontját, a monopóliumadót a szabályozásnak ez a módja nem érinti, jólldhct az egész kartellprobléma *punctum saliens*-e a jövedelemmegoszlás.

A magán egyedáruságoknak államilag való tenyésztése nagyon aggodalmat keltő. Állami beavatkozással abszolút magán monopólium helyzeteket létesíteni, melyeket a kartellek és az outsidersaik versenye nem enyhítene, kisajátításra megéretté tenni a nagyipart és megállani az expropriáció küszöbe előtt: elviselhetetlenné tenné a monopóliumok uralmát és az ipari koncentráció fejlődését holtpontra juttatná. Az állam nagyon könnyen kerülhetne kartelljeivel szemben a *Zauberlehrling* szerepébe.

NEUFELD BÉLA: UKRAINA GAZDASÁGI ÉS NEMZETISÉGI VONATKOZÁSAIBAN

A háború problémákat vetett fel, amelyek eleddig az érdektelenség ködében szunnyadtak, problémákat érlelt meg, melyek a stagnáció eredménytelen állapotában tengődtek. Az elsők kategóriájába tartozik: Ukrajna.

Valóban keveset tudunk róla! Tanulókorunkból Mazeppa neve dereng fel elménkben, ha Ukraináról hallunk. Békében a népek Hamupipókéje volt, elhanyagolt, mellőzött árva, kinek sorsával mit se törődtek. Nem írtak róla könyveket, nem rendeztek lázas lapvitákat, érezték ugyan, hogy a nagy Oroszország *Prügelknabe*-ja, de sorsát a leghalványabb részvét se enyhítette. Nagyon kevesen voltak s a valóság lenyűgöző ereje passzív merengéssé senyvesztette akarásuk. Hitték-e valaha, hogy eljön a mámoros lehetőségek ideje és szabad lesz bízón eszmélni a hallgatag Ukrainára? Az idő eljött. A háborús irodalom félreismerhetetlen figyelme szcggződik raja. Most törődnek vele. Átlátják, hogy van. És minő zsvivjgó a vetélkedés ép a megkövesedett sovén körökben! Hogy ki hévül, ki lángol jobban a szabad Ukrajna gondolatáért! A német szellem vezet itt is. Alig van tudományos vagy szépirodalmi lapjuk, mely ne írt volna róla. Még könyveket is írnak róla és a szegény Ukrajna még azt hiheti, hogy ő *cél*. A német publicisztika, mintha vezekelné . . . Mintha védekeznék a szemrehányás ellen, hogy míg a békében csökönyös előszeretettel merült el exotikus népek életében, a közelit elhanyagolta. Ma viharos az érdeklődés Ukrajna iránt. Szinte felesleges mondanom, hogy e téren is Paul Rohrbach, a háborús irodalom nagytermelője a legfáradhatatlanabb szóvivő. *Bismarck und wir* c. könyvében a jövő bókéjének legelső és leglényegesebb feltételül Ukrainának Oroszországtól való elszakítását jelöli meg. A rohrbachi revizionizmus ítélete: „*dass Russland eben aufhören muss, Russland zu sein, praktisch gesprochen also, dass es in seine natürlichen, durch Eroberung aneinander gebundenen Bestandteile zerlegt werden muss*”. Ezt az álláspontot propagálja lapjaiban, a *Das grössere Deutschland*-ban szinte hétről-hétre, vehemens agilitással állítva elénk a központi hatalmak és az Oroszbirodalom szerinte „kibékíthetetlen” ellentéteit. Szerinte ez a végcél, Ukrajna elszakítása, mely minden esetlegesség és pillanatnyiság kizárásával a *központi hatalmak vezető célja legyen*. Így formulázza több írásában, *háborúban készítvén elő a háborút*. Más oldalról a szociáldemokrata Parvus — valamikor orosz állampolgár — ha tökéletesen más megfontolások útján is jut el konkluziójához, ugyancsak Ukrajna elszakításáért harcol — okos és szókimondó lapjában a *Die Glocke*-ban — szenvedelmes hévvel ostorozva a cári rendszer igazságtalanságait. Tudományos apparátussal csak Hoetzsch tanár szállt vitába a Bismarck revizionistákkal, ajánlván (*Russland als Gegner Deutschlands* c. munkájában), a hagyományos orosz-német barátság továbbápolását. A jó Ausztria német mestere után ballag s az ifjú osztrák E. Phillippovich professor Ausztria jövő nemzetiségi politikájában a keletgalíciai ruténség autonómiájának legtokéletesebb kiépítését íkörtveteli. Valóban mégsem egészen *Piemont*-ja Keletgalícia az Ukrainizimusnak!

De céloom ellenére túlmesszire vinne el e kérdés sokoldalú megítélésének méltatása. Legfőképen Ukrajna gazdasági vonatkozásait fogóim bemutatni. Ez a vonatkozás konkrétan fogja érzékelteni a rája zúduló érdeklődés lélektanát. A történeti részt egyelőre mellőzöm, csak a legszükségesebb összefüggésekre mutatok majd rá.

I.

Ukrajna az európai síkfeldéi déli részét teszi; délen elnyúlik a Kárpátokig, a Jaila hegységig és a Kaukázusig, valamint a Fekete-tenger partjáig, a Dunadeltától a Kuban torkolatáig. Északi határait a Poliszje nagy erdei mocsarai jelölik a Közép-Djneper mindkét pontján. (Rudnický: *Ukrajna és az ukrainaiak*). Oroszországi terjedelme, Levitzky szerfált, 680.000 km², lakosságának száma 32 millió 700 ezer. Amiként Oroszország jellegzetesen agrárállam, úgy Ukrajna is az. Földjének háromnegyed része, az ú. n. fekete föld, amely után már a 16. és 17. században sóvárgott a lengyel birtokos nemesség. Szántóföldje 45 millió hektár, vagyis 32%-a az európai Oroszország szántóföldjeinek, noha Ukrajna területe Oroszországnak csak egyhatoda. Az ú. n. nem fekete föld az európai Oroszországnak mintegy háromötödét teszi; a fekete föld pedig kétötödét. Az elsőnek lakossága 1912-ben 59,5 millió, az utóbbié 78,9 millió. Eléggé nem hangsúlyozható, hogy a fekete föld termése háromszor akkora, mint a nem fekete földé és így érthető meg, hogy a fekete föld Oroszország egész gabonamű kivitelét (10 millió tonna) szolgáltatja, sőt évenként 2—3 millió tonnát a nem fekete föld részére is átenged¹⁾. Oroszország átlag termése 1907—11-ben 67,5 millió tonna (európai és ázsiai terület össze véve!), ennek több mint egynegyed részét adja Ukrajna.

Méltán hívják tehát Oroszország éléskamrájának. E föld rendkívüli jelentősége egészében csak úgy méltatható, ha számot vetünk avval a lehetőséggel, amely a földművelés intenzív tételével valósulhatna meg és amely a kiváló nemzetgazdász, Ballod véleménye szerint az orosz gabona-termények 3—4-szeres felfolkozódását eredményezhetné. Mert a föld pompás, kiadó, az éghajlati viszonyok kedvezőek, csak megművelésük extenzív. Tagadhatatlan, hogy Stolypin agrárreformja grandiózus tempót adott a mezőgazdasági termelésnek és nagyszerű lehetőségeket vetített ki a *mir* kezdeményezést és fejlődést elnyomó irányzataival szemben; de ha szemébe nézünk a földművelés relatíve alacsony technikájának, az évi 150 ünnepnapnak, a tunya merev kultúrátlanságnak: nem bízhatunk a Stolypin-féle reform kizárólagos panaceáiban. Az orosz agrárreform jelentősége nagy. Lehet mondani, hogy csak ezáltal képes Oroszország az előttünk lejátszódó teljesítményekre, s ebből a szempontból beláthatatlan előny számunkra, hogy a háború kitörése meggátolta a reform véghezvitelét és betetőzését. Hoetsch közlése szerint (*Russland 1904—12.*) az agrárreform tervezete mintegy 12%-ban lett megvalósítva és így 40—45 év békés év

¹⁾ A talaj nagyszerű termékenységét illusztrálják e számok. Ukrajnában 1 km²-re jut 21 tonna átlagos termés, fejenként 320 kg. Az ú. n. Kernrusland-ban 1 km²-re 6,5 tonna, fejenként 200 kg. *Zeitschrift d. kgl. preuss. statist. Landesamts*. I. Abteilung. 1915. (Ballod: *Die russische landwirtschaftliche und industrielle Produktion*).

lett volna szükséges annak teljes keresztülviteléhez¹). Sajnos, e tárgy nem függ oly szorosan össze mondanivalómmal; a fentiek csak közvetve sejtetik ama fejlődési lehetőségeket, amelyek kiválóképen Ukrainában lehettek volna elérhetők.

E kitérés után összefoglalóan konstatálhatjuk, hogy Oroszország búza-termésének 60%-át Ukrajna produkálja és hasonlóképen más terményekben is aránytalanul magasabb terményeredményeket képes felmutatni²).

A föld természeti előnyeinek kívül nem csekély szerepe van ebben az állattenyésztés intenzivitásának. Egyedül Ukrainában van meg a földműveléshez szükséges állatállomány, amely szarvasmarháiban 23%, lóban 33% és juhban 50%-át jelenti Oroszország egész marhaállományának. Újabbán az állatállomány itt is csökkenőben van az orosz kormányzat helytelen mezőgazdasági politikája folytán; sőt a tökéletesen elhibázott erdőügyi politika, amely az észak rengetegeit érintetlenül hagyja, míg a délen elterülőket rablómódra kiirtotta³), oda vezetett, hogy Ukrainában szalmával és trágyával fűtenek és ez magától értetődően károsan hat vissza a termelés intenzitására.

De Ukrajna nemcsak mezőgazdaság tekintetében legbecselesebb része Oroszországnak, hanem az ipar fejlődési lehetőségeinek szempontjából is mérhetetlen jelentőségű. Ukrajna gazdag szénben és vasban. Felesleges ezeknek a modern gazdasági életben betöltő jelentőségét méltatni; épen a szén és vas mindennemű ipari felhasználás legelőnyösebb feltétele. Egész röviden e kis táblázatot adom Oroszország és ennek keretében Ukrajna széntermeléséről⁴):

	Össztermelés	Ukrajna
1911	1,467.240.000	1,103.100.000
1912	1,598.810.000	1,136.596.000
1913	1,876.970.000	1,364.520.000

Jóllehet e számokból is kitűnik a széntermelés fokozódó tempója, szakértők véleménye szerint ez még jelentékenyen emelhető volna. Így

¹ Megvilágításul adom Ballod nyomán a következő érdekes számokat. Oroszország terménykivitele az 1900—04. időszakban évi átlagban 354 millió pud (1 Pud = 16,38 kg.) = 411 millió rubel. 1905—08-ban 525 millió P = 455 millió R. 1909—12-ben: 744 millió P = 695 millió R. *E legutóbbi periódusban tehát évenkénti kivitel-többlet 190 millió Pud = 3.1 millió tonna; pénzértékben évenként 620 millió márka, az 1909—12. periódusban tehát 2.5 milliárd M. többletbevétel.* A termény-kivitel az összkivitelnek kb. 25%-a!

² Szükséges megemlíteni, hogy Ukrainában a lengyel és orosz nagybirtok egészségtelenül domináló, a bérletösszegek rendkívülien emelkedők, ami a kisbirtokos osztály helyzetét módfelett súlyosbítja.

³ Nagyon jellemző erre az erdőügyi politikára, hogy míg északon az erdő a földterület 67%-a, Ukrainában csak 9,4%. Lifschitz: *Russland*. Zürich: O. Füssli, 1916.

⁴ *Ukrainische Nachrichten*. 1915, Január.

érthető meg, hogy Oroszország angol és nemet szénbehozatalra van utalva. Tökéletesebb vasúthálózat és több tőkebefektetés lényegesen előmozdíthatná a szénbányászatot. Röviden még annyit, hogy Oroszország vasérc termelésének 68%-át szolgáltatja Ukrajna. Cukor termelése az össztermelésnek 88%, foszfor 89%, só 50%-a. Higany és kaolin csak Ukrainában található, komló, dohány, bor stb. legdúsabb lelhelyei Ukrainában vannak. Csak néhány összegező számot vettem ide, de ezek is — minden érzelmes páthosz nélkül is — megfogó erővel dokumentálják azt a nagy gazdasági értéket, amelyet Ukrajna Oroszország számára jelent. Mert tisztába kell jönni azzal a ténnyel, hogy *Ukrajnának Oroszországhoz csatolása az orosz expanziós politikának születési órája*. Csak Ukrajna megszerzése tette lehetővé, hogy a Fekete-tengerhez jusson, csak ez tette lehetővé, hogy a hatalmas orosz birodalom kinyújtsa délre és északra csápjait.

II.

A mai Ukrajna némi, jelentéktelen eltéréssel megfelel annak a területnek, amelyet egykor a kievi állam (a 9. századtól a 12. század végéig) magába foglalt. A 12. században a nomádok pusztító betörése és az újonnan támadt a Finnöböl táján és a Volga felső folyásánál megtelepülő orosz állam, amely Kiev belső ellentéteit kitűnő érzékkal tudta kiélezní és a maga javára hasznosítani, aláásta Kiev uralmát. Kiev elvesztette ezzel kelet európai hegemoniáját, de maga az állam létalapjaiban nem semmisült meg. A régi, hatalmas Kiev feltámasztási kísérletei annál kevésbé vezethettek célhoz, mert a 13. század első felében rájuk zúduló mongol betörés kérelhetetlen szükségességgel vonta maga után a kievi politikának nyugatra való eltolódását s a politikai és kulturális élet súlypontjának nyugatra való áthelyezését. Az ukrainai élet súlypontja nyugat felé a Dyeszterre tolódott el, ahol egy új ukrainai állam, az ú. n. galíciái—volhyniai hercegség támad, amely a hagyományokat tovább ápolja és az új alakulat gazdasági és kulturális életét nagyszerű virágzásba lendíti. A szomszédok mohósága (Lengyel-Magyar szövetség 1366.), amelynek eleven erőt a belső zavarok, a bojár előkelőségek oligarchikus hajlamai kölcsön nöztek, véget vetett a biztatón indult állami önállóságnak. Halics és Cholm Lengyelország kezére jutnak és a hódító kíméletlen eréllyel ássa alá a meghódított politikai és kulturális életét. Volhyniában a litvai hercegek jutnak uralomra, akik a legnemesebb liberalizmus szellemében bántak a meghódítottakkal. „A hagyományokat nem akarjuk érinteni, újat nem fogunk meghonosítani” — ez volt jelszavuk. És valóban itt azzal az érdekes jelenséggel találkozunk, hogy a litvai hercegek a meghódított nép vallását vették fel, egyházát továbbfejlesztették, egyszóval nemzeti és kulturális erőinek legszabadabb fejlődését biztosították. Lengyelország közeledése a Litváni fejedelemséghez és az 1385-ben köztük létrejött szövetség visszahatással volt az ukrainai élet csorbíthatlan fejlődésére. Lengyelország — a létrejött szövetség alapján — itt is meghonosítani igyekezett saját hónapban annyi brutalitással űzött elnyomó politikáját. Ennek a változásnak reakciója a szakadatlan, kisstilú felkelés periódus, amely mit sem

segített Ukrajna sorsán. Feltartóztatlanul haladt előre a magasabb osztályok elnemzetlenedése s a paraszti tömegek a szabad költözés jogának elvonása, a szabad birtoklástól való elütés, a kizsákmányoló robot munka folytán életerejükben rendkívülien elgyengültek. Az 1569. év döntő fordulat Ukrajna életében. Lengyelország anektálja a litvánai hercegséghez tartozó tartományokat. Az ellengyelesítés minden eszközzel halad előre, az egyházi autonómiát felfüggesztik, a jobbágyság általánossá lesz és a bekebelezett népet hitéből és gazdasági erőiből a legirtózatosabb módon forgatják ki. Az elnyomásnak gyönyörű, erőteljes hajtása támad, a kozák-ság — Gogol Tarasz Bulbája pompás megjelenítője, — amely teljességében katonai köztársasággá fejlődött, 1648-ban Chmelnyszky Bogdán vezetésével hatalmas felkelésbe tömöríti a tömegeket a lengyel elnyomó politika ellen. *Ennek a grandiózus tömegmozgalomnak kiválólóképpen szociális karaktere volt* és méreteiben csak azért válhatott oly imponálóvá, mert a legszélesebb néprétegek anyagi lehetőségeiért verődött össze. A felkelés ragyogó diadalra vezetett, a lengyel seregek csatáról-csatára csúfos vereségeket szenvedtek és a népben megújult erővel szárnyalt fel a nemzeti megújulás gondolata. A cél megvalósításáért szövetség után kellett nézni. 1654-ben létrejött a szövetség Moszkoviával, amely Ukrajna nemzeti autonómiáját biztosította az új. n. hetman-választás joga alapján. Eleinte mindennemű orosz befolyás nélkül élte tovább Ukrajna a maga nemzeti életét, de nem sokkal a szerződéskötés után Moszkovia centralisztikus tervei nyilvánivalóvá lettek. A hetman választásába beleszólást követelt magának és az egyházi autonómia ügyeibe is beleavatkozott. Az autonomista nemesség (hirtelen fordulattal ismét a gyűlölt lengyelekhez tért meg és már 1658-ban szövetségre lépett vele Moszkovia ellen a nemzeti függetlenítés érdekében. Ez a mozgalom teljesen elszigetelt maradt. A parasztság irtóztató a gyűlölt frigy megújításától s az ellenszenv megnyilatkozása oly fenyegető volt, hogy az akkori hetman, Wyhowskyj, sietve hagyta oda méltóságát. Az autonomista nemesség azonban nem nyugodott. Célszerűtlen eszközökkel próbálkozott az orosz védnökség alól fölszabadulni s módjaiban oly kiütközően osztályjelletet árult el, hogy a paraszti tömegek dacos akarásával találta szemben magát. Ezt a belső ellentétet használta ki ismét Oroszország, midőn 1667-ben Lengyelországgal osztozott az ukrainai területeken.

Az ezt követő évben eredménytelen felkelés volt Oroszország ellen. Oroszország megbékülése Lengyelországgal Törökország felé hatja Doroszenkot, Ukrajna akkori hetmanját. A szövetség létrejön, de eredményeiben nem lehet számottevő, mert az új szövetség jobban pusztítja az országot, mint az ellenség. A népnek ismét semmi kedve az új vállalkozásban. Doroszenko hivataláról lemondani kényszerül. A centralizmus akarata diadalmaskodik, az ukrainai autonómia feldaraboltatik, egyházi autonómiáját felfüggesztik. Utolsó, végleges bukással végződő kísérlet az ukrainai autonómia feltámasztására Mazeppa szövetsége XII. Károly svéd királlyal. Poltava gyászos temetője az ukrainai reményeknek (1709). *A bukás oka kifejezetten a tömegek részvétlensége.*

Ebből a történeti vázlatból *kidomborodik az a jellegzetes ellentét, amely a nemesi társadalom és a paraszti osztály között mindvégig fennállott*. Egyrészt a lengyel politika gazdasági kizsákmányolási irányzata, másrészt csak az autonómiát üldöző orosz politika eleve determinálta Ukrajna belső ellentéteit.

Félreismerhetetlen plaszticitással áll előttünk a lengyel és orosz politikának lényegbeli ellentéte, amely megérteti a kiuzsorázó Lengyelország lehanyaglását, másrészt rávezet az orosz politika sikerességére, *amely inkább egyházautonómiai és politikai nüanszokkal bíbelődött, de nem vette ki a paraszt szájából az utolsó falat kenyeret*. Az orosz politikának vezetőgondolata, a politikai centralizáció Nagy Péter és Katalin cárnő uralkodása alatt tökéletes következetességgel érvényesült. Péter a hetman méltóságot tartalom nélküli hivatali állássá süllyeszti, az ukrainai egyházat a moszkvai patriarchák alá rendeli. Az 1720. évi ukáz elrendeli, hogy csak egyházi könyvek adhatók ki ukrainai nyelven, „nehogy ezáltal viszály és valamely különös idióma tért hódítson”. Katalin megszünteti a hetmanságot, véget vet az ukrainai autonóm gondolat utolsó mentsvárának, a kozákság szervezetének. 1783-ban kiterjeszti Ukrainára a jobbágyságot s asszonyi ravaszággal törtet célja felé. Célját eléri, a magasabb osztályok eltávolodnak a néptől. A történeti fejlődés egymásutánját nem követem tovább. Az 1878. évi ukáz, úgyszintén az 1906-os államcsíny és Stolypin ismert elve „az orosz nép egysége és oszthatatlansága” az ukrainai élet nemzeti és kulturális fejlődését gúzsbakötötte.

A következőkből kitűnik, hogy a centrális politika ideologikus egyoldalúságát feladta és a gazdasági centralizáció erőltetésével a centralizáció párhuzamosságát teremtette meg. Ukrajna állami önállóságának végleges elvesztése a lengyel uralom kiuzsorázó politikájában sarkal legmélyebben, mely életmedvét szította ki az ukrainai paraszti tömegeknek. Lengyelország felosztása után talán még fokozottabb hévvel garázdálkodott ez a lelketlen kizsákmányoló politika, amidőn az orosz kormányzat készséggel dobta áldozatul az ukrainai népet a lengyel piócának, hogy ennek falánkságát csillapítsa, hogy ilyképen zavartalanul űzhesse tovább hagyományos expansionív politikáját. A jobbágyság megszüntetése 1861-ben gyökeres változást jelent az orosz politika koncepciójában. Ámbár tagadhatatlan, hogy úgy Péter, miként Katalin a centralizációt gazdasági vonatkozásokban is sürgették, pregnáns céltudatossággal ez csak az újabb orosz politika koncepciójában domborodik ki. Szinte szociológiai törvényszerűség, hogy az államok nemzetiségellenes politikája előbb-utóbb a gazdasági harc és elnyomás területeire ácsap, mivel az uralkodó nemzetiség uralmát csak úgy látja biztosítottnak, ha nemzetiségeinek gazdasági egyéniségét megtöri. Az ír példa különösen szemléltető a nacionalista-sóvén politika tendenciáira nézve, valamint értékes tanulsággal szolgálhat a németek pózeni politikája. Az orosz politikának kizsákmányoló gazdasági tendenciája Ukrainával szemben különösen az adózás rendszerében, a közlekedésügyi politika irányzaiban jut kifejezésre. (Rudolf Martin közlése szerint: *Die Zukunft Russlands*) Oroszország falusi lakosságára évenként 200 millió rubel egyenes

adó esik, ami fejenként 2% rubelnek felel meg. Az adóztatás egyenlőtlen-sétféneik beszédese dokumentuma, hogy *ezzel szemben Ukrajnában egy fel-nőt férfire 12 rubel esik*, ami egy egész parasztudvarra nézve 20 rubelnek, avagy deszjatinonként (1 deszj. = 1,09 hektár) 2 rubel és 30 kopekának felel meg. Erre az adóztatási politikára szerfölött jellemző, hogy míg az 1882—91. periódusban az Ukrainából beszedett adóösszeg 1.428.717.000 rubel volt, addig a raja fordított kiadás ugyanebben az időszakban 727.128.000 rubel; tehát mintegy 700 millió rubelt vontak el idegen cé-lokra. Az 1898—1906. évi időszak 3.548.030.000 rubel bevételével szemben¹, az Ukrainára fordított kiadás mindössze 1.881.347.000 rubel; idegen cé-lokra tehát 1600—1700 milliót vontak el. Ugyancsak az orosz statisztikai kimutatások szerint² ezekből a feleslegekből fedezik a centrum főhelyeinek, Moszkvának és Szentpétervárnak (főleg ennek) szörnyű deficitjeit. Hogy en-nek az adóügyi politikának nincs semminemű tárgyi jogosultsága, arra nézve egyebeken kívül csak azt említjük, hogy a birtok itt a legaprózottabb s a kivándorlás a legnagyobb mérvű. Az adóztatás általában a néptöme-gekre rendkívülien nyomasztó, mivel az egyenes és a közvetett adó elosz-lása feltűnően egyenlőtlen³). Ha a kormányzat kilátásba helyezett újabb monopóliumait tekintjük, még újabb súlyos terhek hárulnak a fogyasztó dolgos néptömegekre. (A szén, petróleum, gyufa, cukormonopólium be-hozatala csak idő kérdése lehet.)

A közlekedésügyi politika még szemléltetőbb. Különösképen tanulsá-gos és meggyőző centralisztikus vonatkozásaiban. Oroszország újabban nagy lendületű vasúti politikája a központ mindenhatóságának erőltetése. Moszkva és Szentpétervár Oroszországnak legnagyobb vasúti csomópont-jai. Ez átlátszóan természetellenes. Ukrajnában meg van minden előfel-tétel ahoz, hogy a közlekedés centruma lehessen. A krími félsziget, ame-lyet csak keskeny földszoros köt össze a szárazfölddel és amelynek körül-belül 800 km. parti kiterjedése van, 3 folyórendszerrel (Dnyeszter, Dnjepr és Don) s 8 folyóval van a belfölddel összefüggésben; minden előfeltétellel rendelkezik nagyszerű közlekedési rendszer kifejlesztésére. Ukrajna szinte gazdasági autarkiát élvez, dús termése, rengeteg érc- és szénbányája, szinte függetlenítik Oroszországtól. Odessza világkikötővé válhatnék, pom-pás földrajzi fekvése egyenesen predesztinálja erre; de amilyen intenzitá-sal erőlteti a kormányzat az észak-tengeri kikötők kiépítését, ép oly bűnös módon hanyagolja el Ukrajna kikötőit. Szerfölött jellemző, hogy míg *a ki-vitel egyharmadrésztében a fekete tengeren bonyolódik le, addig a beho-zatal csak egykilenced részben van itt érdekelve*. Ez a nagy furfanggal elkészített tarifarendszerrel érhető el, mely oly szembeszökően igazságtá-

¹ Oroszország összbevételének 26%-át Ukrajna szolgáltatja.

² Idézve az *Ukrainische Nachrichten* 1915. januári számaiban.

³ Lifschitz szerint Oroszország adóbevétele 1912-ben így oszlott meg. Egyenes adók: 224,9 millió rubel, közvetett adók: 1 milliárd 217 millió. *Russland*, 146. lap.

lan, hogy ugyanazon hosszú vízi úton a szállítás az ukrainai rayonban 325-szöröse a centrumban érvényes tarifailletékeknek!¹

Ukrajnában észak-dél irányban mindössze hat egyvágányú vasútvonal van, rossz összeköttetéssel. A természetes összeköttetések dél felé nincsenek kiépítve, a Dnyepr áradásai nincsenek leküzdve, a kikötők, Odessza, Nikolajev elhanyagolt állapotban. Ha tekintetbe vesszük, hogy újabban az orosz kormányzat vasúti politikája mily rendkívüli méreteket öltött s magában csak ebbéli adóssága 3.1 milliárd, nyilvánvalóvá lesz az erőszakos, mesterséges törekvés a centrum felé. De ez a vasúti politika sem gazdaságos, mert maguk az utak hihetetlen elhanyagolt állapotban vannak és majdnem úgy fest a dolog, mint nálunk a kultúrpalota kultúra nélkül,

A közlekedésügyi politikával párhuzamos a bankpolitika. Röviden csak annyit, hogy az Oroszországban lévő tőkék több mint fele a két fővárosi kormányzóság kerületeiben van elhelyezve. A kormányzat ipari politikájának megértésére előre kell bocsátanom, hogy Oroszországnak nincs nyugati értelemben vett kapitalizmusa, sem proletariátusa. Ipari előretörtetését legfőképpen idegen tőkének köszönheti. (Franciák 20, németek 4%—5 milliárd, belgák 600 millióval vannak érdekelve Schülze becslése szerint.) Ipari munkássága a mir feloldásáig legnagyobb részében ezeknek tagjaiból került ki. (A *Jahrbuch der Bodenreform* kimutatása szerint a moszkvai munkásság 94%-a egyúttal mir-osztály részes is volt!) Ipari fejlődését jellemzik e számok²). Üzemeinek száma 1904-lben 14.030 (1 millió 650 ezer munkás), 1907-ben 14.801 (1 millió 808 ezer munkással), 1910-ben 15.721 (1.95 millió munkással), 1912-ben 17.356 üzem 2.151 millió munkással. Claus becslése szerint az ország ipari produktumainak értéke 1887-ben 1,3, 1897-ban 2,8 és 1908-ban 5 milliárd. Ha tekintetbe vesszük a vas, szén, cukor és gyapjútermeléssel épen 1908-tól nekiiramló lendületet, rendkívüli jelentékeny felfokozódásait sejthetjük Clasu becslésének³). Mégis az orosz ipar enormis fejlődésébe vetett remények hiúknak bizonyulnak amaz elvi megfontolásnál fogva, hogy az iparosodás folyamata a klasszikusan agrár orosz államban a mezőgazdasági erők teljes felfejtésének függvénye. Az ipar kialakulásához és felfejléséhez fogyasztóképes piac kell. Anyagi vonatkozásaiban erőtlen lakosság nem lehet ipari fejlődésnek egészséges bázisa. Egészen bizonyos, hogy Oroszország ipari termelésében a háború után erős visszaesés fog beállni s ma még teljességében beláthatatlan gazdasági válság fogja megrázni. Az orosz ipari politikának kirívóan centralisztikus jellegét ékesen fogják bizonyítani e számok. Moszkva — mint ipari központ — gyárainak száma 1910-ben 623, ipari termelésének értéke 425 millió rubel. Magában vas és fémgyárai 459-re rúgnak. Ezzel szemben Ukrajna főbb ipari városaiban (Cherzon, Charkov, Kiev, Jekaterinoszlav) összesen 460 gyártelep van, ebből 262 vas és fémgyári⁴). Tudni kell, hogy

¹ *Ukrainische Rundschau*, 1914 Sept.

² Ballod idézett cikkéből.

³ *Süddeutsche Monatshefte*, 1915 Sept.

⁴ Táblázatok összevetéséből készítettem el fenti szembevetéseket.

Ukrajna az ipari termelés szinte minden ágához szükséges nyersanyagok 70-80%-át adja és ebben a beállításban nem szorul bővebb magyarázatra a kormányzati politika egyoldalúsága. Arról körülményesebben nem is szólok, hogy igen sok iparág egyáltalában nincs képviselve, holott bányatelepeinek közelsége és bősége egyenesen predesztinálná ipari fejlődésre. Ipara a centrum iparával szemben rendkívüli hátrányban van, mert nem élvez szubvenciókat, magas adóztatásnak van alávétve, igazságtalan tarifapolitika alatt nyög és ipari munkásságának felfokozottabb teljesítőképességét is sínyli azok kulturális és gazdasági alacsonyrendűsége. A háború még csak élesebbé tette az ellentétet s helyesen mutat rá Stein (a *Die Neue Zeit* egyik utóbbi számában), hogy a centrum burzsoá társadalma tüzel a legvehemensebben a háború tovább folytatásáért, mert rengeteg jövedelemre tesz szert és csudás, soha nem sejtett konjunktúrákat élvez.

Ukrajna munkásviszonyairól röviden annyit, hogy az ukrajnai munkás túlnyomó analfabetizmusa folytán kizorul mindazon iparágakból, amelyeknél az értelmi standard legelsőbben jön számba. Magában Ukrainában a központ munkássága egyre intenzívebben hódít tért. Ukrainában nincsenek munkásközvetítő hivatalok, s míg a központ gyakran munkáshiányban szenved, addig az ukrajnai céltalan kóborol vagy kivándorol. Az ukrajnai ipari munkásság annál erősebben sínyli a kormányzat helytelen politikáját, mert az oroszországi munkás évi átlagjövedelme Balold számításai szerint legföljebb 551 márka (a német munkásé ezzel szemben 1192 M.), de még éhez súlyosbítóan járul az élelmiszerek drágasága a védővámok folytán (6—700 millió márkát jelent évenként az államnak) úgy, hogy ezek ára a németországi áraknál $\frac{1}{2}$ - $\frac{2}{3}$ -dal magasabbak.

III.

Röviden néhány szót az „ukrainai kérdés” fejlődési irányvonaláról.

Oroszország nacionalista-imperialista állam. Expanzió hozta létre, úgy látszik, mintha ez volna fenmaradási elve. Imperializmusának leglényege gazdasági determináltságból adódik, szinte minden háborúját ez a meghatározottság lobbantotta ki. A krími hadjárat óta ez a célzat félreismerhetetlen határozottsággal bontakozott ki és épen ebben a háborúban a legjobban. Sórvárgás a tenger után — végzetszerű logikája az orosz birodalomkomplexum struktúrájának. Ezt a logikát lehetetlen fel nem ismerni. Hogy ez az expanziómeghatározottság nem volna-e egyszerűsíthető, az egészen más kérdés. Minden bonyodalma a papi-katonai deszpotizmus egészségtelenségeiből serked. Új hódítások kellenek a bürokrácia ellátására, háborúk a belső erjedések levezetésére. Karl Leuthner (*Der russische Volksimperialismus*) és mások elgondoláisia (Mackay, Barinszky), hogy a vallás mezében maga az orosz nép lett az imperialista politika hordozója, csak abban az értelemben fogható fel, hogy a papi „pásztorkodás” reagenssé tette a kedélyeket a hazug „nemzeti” eszme befogadására. Végzetes alaptévedése ennek az imperializmusnak kíméletlen centralisztikus jellege. Az erőltetett nemzeti államnak nemzetiségi állammá átalakulása lebírhatatlan lüktető ereje volna az orosz imperializmusnak. Erre az útra meggondolásból

rátérni nem lehet. Belátás nem fogja rávinni a kasztok kiváltságosait a demokratikus nemzetiségi politika útjára. *Ez a rendszer, a Pobjedonosz-cevek és Plehvek, Iliodorok és Raszputinok rendszere nem adhat nemzeti, ségi jogokat, erre a rendszerre veszéllyel járna nemzetiségeinek akadályozatlan felfejlése; amiképen életerejének megiffodását, fejlődési lehetőségeinek gazdagodását jelentené egy szabad, békeszerető Oroszországnak.*

Ez az elgondolás megérteti velünk az orosz nemzetiségi politika logikus koncepcióját. Stolypin racionálizmusa csak a legtermészetesebb alkalmazkodás volt a realitások lebíró erejéhez. Nemzetiségi türelmetlensége nem áll henső ellentmondásban gazdasági politikájával. Ő tudta legjobban, hogy a birodalom mai szervezete nem kezdhet demokratikus nemzetiségi politikát.

Ebben a beállításban szemlélve, az „ukrainai kérdés” fejlődése a tények logikája szerint, csak a tömegek aktivitásából eredhet. Ukrajna nemzetiségi öntudata eléggé passzív. Az ideológusok kisdéd táborán kívül a tömegek lelkületében aligha van impulzív erő. A cári rendszer példátlan brutalitása borzasztó fatalizmusba merevítette energiáikat, s így nem csoda, ha a tömeg mozgalmi eszmei jelleg nélkül szűkölködnek. Az 1902—03. évi agrárzavargások kizárólag gazdasági jellegűek, úgyszintén az 1905—06. évek nyugtalanságai. Csak az 1906—07-es ellenforradalom volt egyúttal nemzeti színezetű¹. Kétségtelen, hogy ez a háború rendkívüli mértékben járult hozzá a nemzetiségi öntudat felkeltéséhez, kétségtelen, hogy Oroszország egészen bizonyos belső válságaiban a kérdés eleve-nebb aktualitást fog kapni. Hogy a kiegyenlítődség a békés asszimiláció jegyében fog-e végbemenni, szerfölkött kétséges. Nagyon valószínű, hogy vonagló, lázas történések ménében fogják megrengetni az orosz rémséget.

¹ A parlamenti államcsíny a parasztok képviseletét 56%-ról 30%-ra csökkentette, a nagybirtokét ellenben 44%-ról 70%-ra szökkenette fel!

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

PACIFIZMUS ÉS SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

A világháborút minden idők leghatalmasabb forradalmárjának mondja legújabb könyvében Konrád Haenisch, aki a német szociáldemokrata pártnak a háború alatt a hazafisághoz megtért vezérei közül kezdettől fogva a lehangosabban kiáltotta világgá az új jelszót: nem vagyunk többé *német szociáldemokraták*, mi *szociáldemokrata németek* vagyunk! S ha a háború forradalmi, felforgató hatása főleg retrográd irányban nyilvánul is meg, kétségtelen, hogy az eszmék terén minden irányban nagy kavardást idézett elő, amelyben ezernyi előítélet roppant ketté és a vágyódó fantázia sok-sok utópista kártyavára roskadt össze. A szociáldemokrata pártoknak a háború és béke kérdéseihöz való állásfoglalásán mutatkozott meg a legszembeötlőbbben ez a hatás. A hazafiságihoz és az imperializmushoz való viszony tekintetében sokakban végbement ilyen változások közismertek, viszont a nyilvánosság kevésbé ismeri, bár az utóbbi időben egyre több jel szól róla, azt a fontos változást, amely egyes szociáldemokratáknak a pacifizmus kérdésében való állásfoglalása körül végbement.

Az első nemzetközi szocialista kongresszusok a háború és béke kérdését annak az alapelvnek a hangoztatásával — és legfeljebb az állandó hadsereg helyett néphadsereg követelésével — vélték elintéztettnek, hogy a kapitalizmus bukása egyszersmind a militarizmusnak és a háborúnak is végét jelenti. (Pl. az 1893-i zürichi kongresszuson: „Az osztályuralom megszűnésével eltűnik a háború is. A kapitalizmus bukása a világbéke”.) Minthogy pedig ez a fölfogás könnyen szélesbedhetett azzá a nézetté, hogy a militarizmus léte általában szorosan egybeforradt a kapitalista társadalmi renddel, tehát annak létével áll s annak bukásával megszűnik, könnyen érthető, hogy a szociáldemokrata mozgalom, úgy az elméletben, mint a gyakorlatban, mindenkor lekicsinylő kézlegyintéssel intézte el a pacifista mozgalmat s a szociáldemokrata lapok — a német *Vorwärts* csakúgy, mint a magyar *Népszava* — sokat csúfondároskodtak a békecsináló idealistákon, bárha a jóra való szándékot, az idealizmus becsületességét nem igen vitatták is el tőlük.

A pacifizmussal szemben kezdettől meglevő állásfoglalás később sem változott, bár a nemzetközi kongresszusok hova-tovább

egyre kevésbé elégedtek meg a kapitalizmus és militarizmus összefüggésének pusztá megállapításával, hanem olyan rendszabályok életbeléptetését kezdték követelni, amelyek a termelés és jövedelemelosztás rendjének változásától függetlenül, *a főnnálló társadalmi rend keretén belül*, megvalósíthatók. Így pl. már az 1896-i londoni kongresszus nemzetközi döntőbíróóságok alakítását, a háború és béke kérdésében való döntésnek — ha a kormányok a döntőbíróóságok ítélezését el nem fogadják — népszavazás elé való bocsátását követeli s kifejezi tiltakozását a titkos állami szerződések ellen.

A szociáldemokrata pártok nemcsak az államok hivatalos békekongresszusait támadták, amelyeket az 1900-i párisi kongresszus „a mai társadalmi rendben pusztára ámitásnak és csalásnak” minősített, hanem változatlan lelkisínyléssel viseltek a nemzetközi pacifista mozgalommal szemben is. A német párt tudományos folyóiratának egyik belmunkatársa, a nemrég elhunyt dr. Gustav *Eckstein*, még 1913 derekán is azt írta a pacifista mozgalomról, hogy „még csak nem is olyan, amit komolyan regisztrálni lehetne” (*Die Neue Zeit* Jg. 31, Bd. 2, p. 731.) és gúnyosan emlékezett meg arról a pacifista követelésről, amely a titkos diplomácia eltörlését és helyében nyilvános ellenőrzés mellett dolgozó „népdiplomácia” létesítését kívánta.

A világháború „nagy forradalma” meghozta ennek az állásfoglalásnak a revízióját is. Igaznak bizonyult ugyan, hogy a pacifista mozgalom nem tudta megakadályozni a nagy háború kitörését, de kiderült az is, hogy a szociáldemokrata mozgalom is gyöngye volt még ahhoz, hogy a háború elé komoly gátat vethessen. Ha a szociáldemokrata pártok a háború kitöréséig meg is tették, amit tehettek, a háború szörnyű beköszöntése után csaknem minden országban osztályközi békét hirdettek, sőt a háború ügyének — kivált egyes országokban — tűzön-vízen keresztül támogatói és hazafiségben s imperialista elvekben gyakorta az uralkodó osztályokkal is veteledő, lelkes híveivé váltak, — holott ugyanakkor a pacifisták közül sokan (bárha a vállukon nem is nyugodott hatalmas mozgalmak sokfelé szerteágazó felelőssége,) becsületesen megmaradtak a gyakorlatban is minden háború elvi ellenzésénél és propagandájukat folytatták, elveikért igaz és megbecsülendő áldozatokat is hozva.

Természetes és érthető tehát, ha azokban a szociáldemokratákban, akik az osztályharc balszárnyáról az imperializmus és hazafiség szélső jobbszárnya irányában nem követték az *Umlernen* és *Neuorientierung* híveit, a becsületes pacifizmus viselkedése a polgári békemozgalommal szemben más értékelésre teremt hajlandóságot.

A pacifizmus új értékelésének jelei a leghatározottabb alakban a *Vorwärts*-ben nyilvánulnak meg. A V. július 14-i számában *Pazifismus und Sozialdemokratie* címmel cikket közölt, amelyben elismeri, hogy a szociáldemokrácia a háború előtt kevéssé értékelte a polgári pacifista mozgalmat, amelyet erkölcsi szempontból ugyan

minden megbecsülésre érdemesnek, azonban a nemzetközi problémák túlnótlóan nehéz megoldásához igen gyöngének tartott. A népek megértése és megbékélése ellen ható tendenciákat, amelyek a kapitalizmus és imperializmus lényegében gyökereznek, a szociáldemokrácia felfogása szerint nem lehet erkölcsi indokokkal és jogi dedukciókkal áthidalni, hanem csak a leghatékonyabb politikai hatalmi tényezőkkel leküzdeni. A békének legerősebb támasza a modern proletár munkásmozgalom volt, amely a háború előtt minden országban egyforma nyomatókkal és egyenlően hajthatatlanul küzdött a nemzetközi ellentétek szítása és az imperialista politika ellen. A szociáldemokrácia ilyenét állásfoglalását indokoltta tette az a tény is, hogy a pacifisták háta mögött nem álltak tömegek, — követeléseik jóakarató egyének óhajai voltak inkább, mint politikai hatalmi tényezők akaratmegnyilvánulásai.

„Azonban”, — folytatja a *V.*, — „miután megéltük, hogy milyen kevéssé állotta ki többségében a nemzetközi szociáldemokrácia is az első komoly teherpróbát, becsületes szocialistákhoz többé nem illik, hogy farizeusmódon pálcát törjenek a *polgári* pacifizmus tisztán platói és elméleti jellege fölött.”

Annival könnyebben változtathatja meg a párt a pacifistákról szóló nézeteit, mert magukat a pacifista eszméket sosem tartotta utópisztikusoknak és keresztülvihetetleneknek. Hiszen a fegyverkezés korlátozását, az állandó hadsereg megszüntetését, a nemzetközi döntőbíróóságok létesítését, a népjogok nemzetközi kiépítését, a háború „emberiesebbé” tevését a szociáldemokrata pártok is követelték. Minthogy pedig ennek a háborúnak azzal kell végződnie, hogy az emberiségnek el kell ismernie azokat az elveket, amelyeket a szocializmus és pacifizmus képviselt, — fejezi be elmélkedését a *V.*, — a szociáldemokratáknak támogatniuk kell minden, efelé a cél felé irányuló becsületes törekvést.

Az augusztus 18-i számban Eduard *Bernstein* tesz vallomást a pacifizmus új, magasabb értékelése mellett. Szerinte igaz ugyan, hogy a pacifizmus lehetőségei korlátozottak, számos hibát is követett el a múltban, de a szociáldemokrácia sem tette meg mindenben a maga kötelességét, bárha sok tekintetben iparkodott is minden lehető megkísérelni. Ha a szociáldemokrácia a múltban erőteljesebb támogatásban részesítette volna a pacifizmust, mindkettejük pozícióját lényegesen megerősíthette volna.

Nem érdektelen, hogy *Bernstein* cikkének egyik része, amely az állampolgári felelősségnek megállapításáról szól, csaknem szóról-szóra megegyezik *II. Vilmos* császár egy másnapi nyilatkozatával. „Egy ország politikai cselekvéséért — írja *Bernstein* — nem csupán a kormányok felelősek. A pártok, sőt végső fokon minden egyes polgár is részese a felelősségnek. Bár az egyesek politikai befolyása elenyészően csekély, mégis távolról sem semmi azért az államélet erőinek játékában. Az a befolyás törtrész, amely sok mással együtt

egészet ad, amely egész azonban nem jön létre soha, ha a törtrészek nem tesznek eleget feladatuknak”. — „Nem irigylem azt a férfit, akinek a lelkiismerete felelős ezért a háborúért. En nem vagyok az. Úgy vélem, hogy a történelem fölment ezalól a gyanú alól. Bizonyos mértékben Európa minden civilizált férfja részese a háború felelősségének, még pedig minél magasabb az állása, annál nagyobb a felelőssége is . . . Azt hiszem, hogy az eljövendő nemzedék a felelősséget igazságosabban fogja elosztani”, — mondta *Vilmos császár*. (V. aug. 19.).

A *Chemnitzer Volksstimme*, amely a háború alatt a szélső oportunistizmus orgánuma lett, megtámadta Bersteint fönti cikke miatt és tiltakozott az ellen, hogy a szociáldemokrata párt ilyen „polgári értelemben való átértékelést” vigyen véghez, mint amilyen a Bernstein cikkében a Suttner Berták „tisztas munkájával” szemben megnyilvánul. A támadásra a V. augusztus 23-i számában igen élesen vágott vissza és kijelentette, hogy Bernstein a békemozgalmat nem papír parádézáslóként, hanem az öntudat és akarat mélyén gyökerező tömegmozgalomként fogja föl, azért tartja szükségesnek, hogy a szocialista mozgalom békeakciója kiszélesbedjék az államközi kérdések és jogi problémák tanulmányozásával, amivel eddig csak a pacifisták törődtek. A V. tiltakozik a támadás ellen, mert a *Ch. F.*-nek nincs joga a Bernstein-féle átértékelést kifogásolni, amikor a háború egész ideje alatt jobban szította a háborús szenvedélyeket, mint nem egy polgári lap.

Kétségtelennek tartjuk, hogy a szociáldemokráciának ez a tanulságos átértékelése igen nagy jelentőségű lesz a jövő fejlődésének eshetőségei szempontjából. Ha a szociáldemokrácia, amely pl. a szociálpolitikai követelések terén a legaprólékosabb részletekig tárgyalásokba bocsájtkozott a fönnálló társadalmi renddel s az egyik részletengedményt a másik után iparkodott — ha kellett, polgári támogatással — kikényszeríteni, a fegyverkezés, a háború és béke, a nemzetközi élet kérdéseiben is föladja a régi — hol mereven elutasító, hol lekicsinylő — állásfoglalását, amely az elméletben helyesnek látszhatott, a gyakorlatban azonban szükségképpen csödhöz vezetett, ha a pacifizmus jelentőségének bernsteini magasabb értékelésével ezen a téren is átlép a pozitív tevékenység terére, ez a háborús tanúiség — úgy hisszük, — maradandóbb eredményű lesz a Haenischek, Kolbok és társaik minden háborús nacionalistáskodó és imperialista átértékelésénél.

Bresztovszky Ede

AZ OLASZ IRREDENTIZMUS NÉMELY TANULSÁGA

Nagyon aktuális könyv ma a Prof. Dr. M. M. ayr könyve: *Der italienische irredentismus*, mely nemrég jelent meg Innsbruckban. A szerző, aki az állami levéltár igazgatója és innsbrucki egyetemi tanár, 346 oldalon igen érdekesen, tömören és áttekinthetően

mondja el az olasz irredentizmus történetét keletkezésétől napjainkig, természetesen főleg Ausztria szempontjából. Bár a dolgokat osztrák-német szemüvegen nézi, nem lehet tőle elvitatni a magasabb történelmi tárgyilagosságra való törekvést s ha álláspontja gyakran egyoldalú is, ritkán bántó és sohasem bornírt. Még azok is, akik nem mindenben értenek vele egyet, az ő kalauzolása alatt tiszta képet fognak alkotni maguknak erről a nevezetes mozgalomról, mely nem utolsó oka volt a mai világháború kitörésének. A szerzőnek e mellett van érzéke a tömeglélektani s kulturális mozgalmiak iránt is, úgy hogy nagy haszonnal fogják könyvét tanulmányozni a nemzeti gondolat és a nemzeti törekvések kutatói.

Mégis itt elsősorban Mayr munkájára nem mint irodalmi termékre akarok rámutatni, hanem az általa megrajzolt kép hatása alatt újra szeretnék figyelmeztetni arra a kétségbeesztő külpolitikai tudatlanságra, mellyel nálunk hivatalos világ és művelt közvélemény egyaránt a nemzetközi problémákat kezelte. Bátran el lehet mondani, hogy a mai világháború nemcsak ki nem egyenlített érdekelletékek tusája, hanem — és pedig nem kis mértékben — következménye ama hibás, pontatlan, eltorzított, sőt nagyrészt teljesen tudatlan vélekedéseknek, melyek a politikai közvéleményben ez érdekellentétekről éltek.

Az olasz kérdés tipikus ezen a téren. Olaszország háborús beavatkozása ellenünk nemcsak a szélesebb körökre, de a legtöbb hivatásos politikusra is, mint valami, persze ránk nézve kedvezőtlen, *deus ex machine* hatott, merőben mint az entente intrikája és nyomása, vagy néhány nagyravágyó demagóg fondorkodása, melynek mi alapja sincs mélyebb és tartósabb összefüggésekben. Csak nagyon kevesen tudták, hogy több mint száz éve élő, izgató, véres valóság, egyre hevesebben lobogó történelmi lélektani folyamatoság az az olasz kérdés, mely ma a világháborút oly lényegesen befolyásolja. Mert bármilyen legyen is véleményünk az olasz irredentizmus mozgalom jogosságáról és erkölcsi értékéről, bármennyire aránytalanul mondja is ítéletünk a viszonyt célkitűzése és a hozott áldozatok között: azt az egyet nem lehet tagadni, hogy ez a törekvés nem pusztán egy demagóg-kisebbség hóbortossága vagy kalandvágya, hanem a nemzeti érzékenység s a vele kapcsolatos sérelmek és vágyak legmélyebb gyökereiből táplálkozó, elemi erejű tömegmozgalom, mely immár négy olasz nemzedék társadalmi és szellemi élitéjének (hogy ez az „elit” *olyan, aminő*, az a történelmi folyamat komolyságán mit sem változtat!) legforróbb aspirációit hevíti. Ezt a mozgalmat nem Sonnino és Salandra csinálták, hanem legfeljebb újabb explózióhoz segítették a nemzetközi katasztrófa izzó, minden ősi érzelmet felforraltató atmoszférájában.

Hogy ez így van, az a hivatalos osztrák történetíró könyvéből visszautasíthatatlan világossággal domborodik ki. Tisztán látjuk, hogyan indul meg az egész mozgalom a tiroli feudális alkotmány inkább rendi, semmint nemzeti viszálykodásaiban; hogyan fűzi

szerves egységbe Napóleon forradalmi keze az addig laza olasz területeket s miként infiltrálja beléjük a nemzeti gondolat és a demokrácia szellemét; hogyan él tovább a nagy császár emléke művének széttörése után is az öntudatra ébresztett népies tömeged lelkében; hogyan növekednek meg ezek a törekvések az osztrák közgazgatás hibái folytán, melyről egy korbeli hivatalos akta mondja „*da sie gleichsam gar nicht zu adminisfriren scheine*”; hogyan nyúl bele Dél-tirol mozgalmaiba a svájci szabadkőműves páholyok és az olasz carbonárik összeköttetése; hogyan éleszti Mazzini fiatal Európája a nemzeti mozgalmaik hevét és tüzet; hogyan válik a páduai és a páviai egyetem, meg a Pedrocchi-kávéház az ausztriai olaretoi mozgalmakat az osztrák hatóságok át nem gondolt, tervszerűtlen, következetlen politikája, mely túlengedékenység, túlszigor-nak fő ideológiai katedrájává; hogyan erősíti a triezsti és a rove-liberalizmus és spiclirendszer között váltakozott; hogyan alakul ki érzelmi fikciók és történelmi irányzatú átszavarássok révén a Trentino konstrukciója és ideológiája; hogyan növelik elvetélt forradalmak és összeesküvések a lelkek gyulladással izgalmat; hogyan éleszti Lomibardo-Venezia minden elnyomása és elégedetlensége a tirol-i és az isztriai olaszok elszakadási törekvéseit; hogyan segíti elő ezt a mozgalmat a közös Habsburg uralom mindezen országok felett az alttal, hogy a Tiroltól való elszakadás és az Északolasz-országgal való egyesülés programja sokáig megóvhatta legalább a külső loyális látszatát; hogyan válik az olasz egységtörekvések minden propagandája is részletsikere szinte automatikusan a Trentino mozgalmainak élesztőjévé; hogyan teszi magáévá a forradalmi, majd később a hivatalos Olaszország is, *nolens-volens*, a trentinói és az isztriai irredenta egyesülési programját; hogyan nyer ez a Programm közvetlenül fegyveres leveretése után szinte váteszi. szankciót a Mazzini 1866-iki manifesztumában; hogyan él és gyarapodik az irredenta gondolata az alkotmányos Ausztriában a közgazgatás zavarai és a Reichsrat fejtelensége közepette el addig, hogy egy osztrák képviselő, Pasini, 1900-ban nyílt levéllel kiáltja oda a Tirol egységét védő osztrák miniszterelnöknek: *questa vecchia haracca del' Austria, deposito di tutti deteiti dette eta defunte, letto di Procuste su cui le membra delle nazioni si stropiano e si tortutano* (ez a régi osztrák barakk, elmúlt idők összes romjainak zsidvasára, Prokrustesz ágya, melyen a nemzetek testeit csonkítják és kínozzák) — ezek és sok más történelmi, gazdasági és tömeglélektani összefüggések éles körvonalakban domborodnak ki a Mayr professzor könyvében, talán akarata ellenére is bizonyítva, hogy az olasz irredentista mozgalom milyen kényszerűleg alakult ki bizonyos etnográfiai, politikai előfeltételekből, hibákból, félreértésekből, szűkkeblűségekből, az olasz demokrácia és az osztrák abszolutizmus küzdelmeiből. Azt lehet mondani, hogy ami ma történelmi, az az olasz vezetőkörök, első sorban az olasz intellektuális bur-

zsoázia törekvése Mazzini politikai végrendeletének végrehajtására. Mazzini szózata, mely 1866 augusztus hó 25-én jelent meg, oly élénk világot vet a múltra és a jelenre, hogy az ma nagyon aktuális kortörténeti dokumentum, melynek kivonatos reprodukálása talán szélesebbkörű érdeklődésre számíthat: A nagy olasz hazafi szegyennek és romlásnak nevezi az olasz seregek amaz eljárását, hogy a már meghódított „meg nem váltott” részeket újra kiszolgáltatták az ellenség bosszújának. Majd így folytatja: Mieink a júliai és a karniai alpok. Az isztriai tengerpart a velencei keleti kiegészítése. Miénk a friauli magaslat. Miénk etnográfiai, politikai és gazdasági okokból is Isztria, mely Olaszország számára ép oly szükséges, mint Dalmácia a délszlávoknak. Miénk Trieszt és a Karszt Adelsberggel, mely most Laibachnak van alávetve. Miénk, ha egyáltalán bárminő olasz föld a miénk, Trentino Brunopolisig (Bruneck) és a raetiai alpokig. Mieink innen délre az összes előalpok, s mindama vizek, melyek az Etschbe, az Addába, az Oglioba és a Chieseba, a Póba és a velencei golfba ömlenek. Eme területek természete, jellege, erkölce az Innel szemben Olaszország nyelvét beszéli; egykor mind Rómához tartozott. Olaszok a természeti utak, olasz a nyelv, hisz 500,000 ember közül csak 100,000 német lakik Dél-tirolban. — Majd a Trentino katonai fontosságát hangsúlyozva Olaszország számára így konkludál: „Ez a béke gyalázat Olaszországra nézve, gyáva elárulása Istriának, Trientnek, az olasz Tirolnak. Itáliát harmadrangú hatalommá aljasítja le Európában és megfosztja őt a népek bizalmától”.

Meg lehet állapítani, hogy az agg forradalmár manifesztuma óta a nemzeti hiúság eme túltengése az olasz politika vezető gondolata maradt, a hármas szövetség dacára, melyet különben a háború előtti utolsó években egyre inkább értéktelen papirosnak tekintettek a helyzet alaposabb ismerői. Ilyen aknák és örvények felett haladt állandóan az osztrák-magyar politika hajója, anélkül, hogy erről homályos fogalma lett volna még a művelt közvéleménynek is. Kérdem: lehet e ilyen tudatlanság és közöny mellett eredményes külpolitikát csinálni olyan kérdésekben, melyeknek megoldása a legnagyobb értelmi körültekintést és a legfinomabb érzelmi átélést igényelné? Kérdem, csoda-e, hogy a „nemzetközi problémák körüli általános tájékozatlanság és nemtörődés teljesen szabad kezett hagyott dilettáns diplomaták kedvteléseinek? Mert ami az olasz kérdéstről igaz, az *mutatis mutandis* mind megállapítható mindama külpolitikai érdek- és érzelmellentétről, melyek Európánkat lángba döntötték. Lehet-e ilyen tapasztalatok után elég nyomatékosan figyelmeztetni a fiatal nemzedéket arra, hogy a háború után ne tűrje a nemzetközi politika mai állapotát, hanem teremtsen olyan tudományos és politikai publicisztikát, mely az államközi s a nemzeteken belüli viszonyok gondos ismerete alapján fog külpolitikát csinálni?

Jászi Oszkár

ADALÉK A BAKA LÉLEKTANÁHOZ

Az itt következő levél kíséretében vettük az alábbi kis közleményt, mely nézetünk szerint értékes megfigyeléseket tartalmaz a háború lélektanához. A levelet némi rövidítéssel, a közleményt változatlanul adjuk, mindkettőt, mint érdekes kortörténeti okmányt.

Északi front 916 június hó 28.

Igen tisztelt Szerkesztő Úr!

Az orosz fronton veszem a bátorságot, hogy alkalmatlankodom. Előre bocsátom, hogy az alábbi közleményemmel semmi néven nevezendő írói vagy szerzői igényem nincs. Nem is gondolok arra, hogy közleményem akár gondolati része, akár kidolgozása alapján közzétételre alkalmas volna. Sajnos — nincs — és ma a viszonyok e fronton olyanok, hogy bizonytalan ideig nem is lesz alkalmam sem a közleményben lévő (ha van!) gondolati rész kimélyítésére, sem a kidolgozás pongyolaságának megszüntetésére.

Mint népfelkelő — *gefretter schwarmführer* — veszem ki a részem ennek a frontnak küzdelmeiből. Ez írásra veszedelmes Stellungharc után jutott kis pihenő adja az alkalmat. Amit alul adok, az tulajdonképen naplóm egy része; — minden kifelé ható pretenzív szándék nélkül keletkezett, de átolvasásakor ötlött eszembe, hátha van benne bármilyen csekélyke gondolat, amely beleilleszkedhetik abba a valószínűleg óriási anyagba, amit a *Husadik Század* a háború után meginduló új szociológiai kutatások hasznára fel fog dolgozni.

Adom tehát naplóm egy részét, úgy, ahogy eredetileg leírtam, semmi stilizáló módosítást nem teszek rajta olyant, amivel azt a gyanút kelthetném, hogy kisedés írással szerénytelen céljaim, vagy reményeim volnának. Már az a tudat is megelégedetté tenne, ha közleményem más haszonnal nem járna, minthogy gondolkodóba ejti az olvasót, vagy feldolgozót és benne helyes (akár ellentétes) véleményt kelt fel, vagy érlel meg . . .

Abban a reményben, hogy jó szerencsém épségben megtart e nehéz időkben a háború utáni életnek és. az akkor meginduló munkában . . . én is kivehetem majd a részem, vagyok stb.

Dr. F. L.

*

Stellungot ástunk X. tövében, egy dombhát lejtőjén. Jó kilövés nekünk, de jó cél az oroszoknak. A baka amerikázik ezeknél a munkáknál. Nem érzi magát érte megfizetve. Ha azt a választást tennék elébe, hogy álljon (vagy persze feküdjék) az orosz előtt fedezék nélkül, vagy pedig most front mögött készítse el akkuratósan a maga fedezékét, árkat, bizonyosan az előbbit választaná. Az *Arbeit* nagyobb dolog neki, mint három *Angriff*. Az utóbbival dicsekszik, az előbbiért panaszkodik. Az itteni Stellungharcban egész télen — a mostani orosz offenzíváig — főleg *Arbeit* folyt. Keserves, nehéz

munka. Ez a bakának keserűbb emléke, mint Szulaszova, Lublin, Ivangorod együttvéve. Nélkülözés — ehhez „civilben” is hozzá volt szokva, fáradság a marsban — ezt vagy bírja, akkor *mussz*, vagy nem bírja, akkor kidől belőle, a sebesülés — kívánatos dolog, mert haza kerül spítálba, — és aztán — „lőghat”; a halál — nagyon elvont fogalom a bakának, úgy beszél róla, hogy „úgyis meg kell halni, minél előbb túlesik rajta az ember, annál jobb” — legalább megspórolja a többit. Az *Arbeit*, ez már nagy dolog. Ez munkát jelent, olyan természetűt, amit otthon — a megélhetés okából — pénzért csinált. Itt pedig — a meghalás alkalmai között — muszájból, parancsra. Azt nem érzi, (vagy *lesemmizi*), hogy e munkával, mint harcos, milyen összefüggésben van. Az *Arbeit* elleni bakaellen-szenvnek szociológiai magyarázata összeesik a háború végtelenre húzódhatásának okával, azzal, aminél fogva lehetséges, hogy a nép, amelynek a háború már millióit köve telte áldozatul, tette nyomorékká, ragadta el és tartja távol családjától és az élettől, — egy hangos — *forradalmi* — szót a háború ellen nem emel. A *háború* a parasztnak — a nemzetiségének még inkább, mint a magyarnak, de feltétlenül ez utóbbinak is — *általában magasabb standardot nyújt*, mint a békebeli élete adott. A paraszt otthoni tápláléka a szalonna, főzelék és a kenyér. Hús a legritkábban. (Persze a munkás-parasztot veszem). A „háborúban” reggel feketét kap, Stellungban forralt bort, szalonnát, *délben — kivétel nélkül mindennap*, — megfelelő adag *húst, marhahúst*, húslevest (kitűnőt), krumplit, ha nincs ütközet, 3-szor egy héten tésztát. Este feketét, vagy teát, néha sajtot, szalonnát. „Faszol” azonfelül a baka majd mindennap dohányt, vagy cigarettát. A háborút főleg a Stellungharc nyújtotta, Stellungharc alatt pedig az élelmezés rendszeresen, szinte kihagyás nélkül működik. A futóárkok elviszik a konyhát a legelső állásig is. A háború elején és tán még a derekán is még jobb élelmezési lehetőséget jelentett az akkor még fennálló élelmiszer, marhaállomány és baromfi-bőség és az, hogy a legutóbbi időig decentralizált volt az élelmezés; a század (és bizony a századon belül sokszor a baka maga) rekvirálta a saját körzetében („speciális hadtápterületek”) az élelmet. Bőviben volt tojás, baromfi, sertés, gyümölcs, krumpli stb. Az olasz fronton, mint hallom, kvalitatíve és kvantitatíve is még jobb az élelmezés, mint itt: az orosz fronton. Persze, más Galícia, és más az olasz front hadtápterülete. Ott nincsenek konzervre utalva, mint itt akárhányszor. (Megjegyzem, hogy a konzervek jók, kifogástalanok, és a baka jobban szereti, mint az akárhány helyen nem hivatott szakácsokétól főzött marhahúst és egyebet).

Már most, míg egyrésről a háborúval járó élet primitívülése a bakának nem alacsonyabb fokú (az élelmezés pláne nem!), mint az otthoni paraszti élet, a háború jelenti a parasztnak a paraszti élet *mindennapi nehéz munkájának* a megszűnését. A mars, a verekedés nem munka, hanem játék a bakának. Különö-

sen a magyar bakának — bár elenyésző jelentőségű, de van szerepe a virtuskodási hajlamok is, — bár ez legtöbbször utólag jelentkezik, angriff után, mint az élményekikel, az átéltekkkel való dicsekedés. A baka lenézi a másikat, aki angriffben, tehát a közelharcban részt még nem vett. Bizonyos azonban az, hogy a baka — kevés kivétellel — nem retteg sem a haláltól, sem a megsebesüléstől megközelítőleg sem úgy, mint pl. az intellektuel harcos. És a háború egyéb külső borzalmai sem hatnak az idegrendszerére. Szóval, idegrendszere nem tiltakozik a háború ellen.

Az anyagi tényezők után vegyük az ideológiát. Nálunk sohasem volt antimilitarizmus, értve ez alatt a szellemi mozgalmat. Ehhez szocializmusunk még igen kicsiny volt számban, súlyban, erőben. Szociális mozgalmaink — szellemiek, úgy, mint anyagiak — bizony izolálva maradtak a városok ipari munkásságában és nem csaptak át, — vagy csak elenyésző hullámgyűrűben, a parasztságra. A paraszt még a régi, a szociális eszméktől alig érintett ideológiával jött a háborúba. Szóval, ideológiája sem nyújt egyetlen jelszót vagy gondolatot sem a háború ellen.

A háború 23-ik hónapjában, ami tiltakozás — korántsem elemi, elsöprő erővel — a paraszt baka lelkében felkel, azt főleg a család utáni vágyakozása táplálja. És még valami: egy mindenesetre magasabb *szellemi érzés*: a *szabadság hiányának* érzése kezd *ma már* paralizálni a fenti anyagi ponderabilitásokat. 23 hónap mozgási, *egyéni* szabadság hiánya felkelti a baka lelkében a reakciót. A békeidőben beidegzett 3 év katonáskodása ma már nem lehet alap a háború huzamosságának, elnyúlásának szentesítésénél lelkében, — mert a mai katonák már kevés kivétellel nem standbeliek, hanem éppen olyanok, akik a háború nélkül, vagy pláne ennek hosszú tartama nélkül nem lettek volna soha katonák (nem váltak be annak idején, békében) — tehát éppen a most említett beidegzés híjával vannak a háborúban.

Ha még röviden érintem a szexuális szükséglet végtelen gyarló kielégítési lehetőségét a háborúban, akkor a bakalék egy újabb elemét említettem meg, — háborúelleneset. Ezt azonban rendkívül nagy mértékben ellensúlyozza az állandó fizikai elfoglaltság, kimerültség. És a hosszú idő alatt mégis kijutó lehetőségek. (Sebesülés, szabadság, és az egyes állomások alkalmi).

Ismétlem, és összegezem azonban azt, hogy mindebből az utóbb említett belső tiltakozásokból nem tör ki kollektív ható erő, — ebből a háborút, helyesebben a háború mozgatóit elsöprő áradat, semmiféle mozgalom, forradalom nem lesz. „A háború” maga oly végtelen nagy menetű „mozgalom” — ma, az egész világot átható, hogy szinte belső — metafizikai — *saját* eleven ereje van. Úgyis, mint fogalomnak, mint tudatnak. A katona ezt az eleven erőt az ő akaratától, elhatározásától abszolút függetlennek érzi, — egy fölötte működő megközelíthetetlen, általa nem befolyásolható nagy hatalomnak.

Olyan nagy méretű, hogy kis koncepciójával már nem gondol arra, hogy a háborút emberek csinálják mindenütt, embereken múlik a folytatása, (és ha gondol erre, nem tud meghatározott személyekre gondolni, tehát elvont gondolat marad minden következtetés levonása nélkül), objektiválja — lehet mondani — „a háborút”, függetleníti emberi akarattól, befolyástól. Hogy a háborút egy forradalom, vagy akár passzív rezisztencia is — mely az ő köréből indul ki — bevégezheti, megakaszthatja, arra a ma küzdő katona soha — cselekvőleg — gondolni nem fog.

NŐK A POLITIKÁBAN

Egyik modern írónk elkeseredéssel kiált fel: „Most igazán a nőknön a sor; lássuk, mit tudnak! Rosszabb már úgyse lehet”. Elég szomorú, hogy a háború útján kellett a világnak eljutni ahhoz az egyszerű tényhez, hogy az emberiség egyik felének meghallgatása nélkül nem lehet elintézni az országok ügyeit. Nagyon sok nőnek és az egész nőmozgalomnak tragikus sorsa, hogy most eszmél öntudatra a társadalom és ismeri fel a nők munkájában, a nők közéleti működésében és értelmi befolyásában rejlő értékeket és őket mégis *csak* arra használná fel, hogy a jövőben a háború ütötte sebeket gyógyítsa.

A nők nagy tömegei azonban nem fogják evvel beérni; ők is, mint a modern orvostudomány megalapítói, preventív intézkedésekkel szeretnék megelőzni ilyen újabb válság megjelenését. Az az erős vágy és öntudatos akarat van meg a gondolkodó nők mindegyikében, hogy befolyásukkal megváltoztassák a mai politikát. Ha a háború a politika folytatása más eszközökkel, a nők azért küzdenek, hogy a politikát békés eszközökkel folytassák. A külpolitikának, mely jóformán a háború előjátéka és a belpolitikának, mely kiegyezés a köz- és a magán érdek közt, ne lehessen ilyen folytatása.

A nők érvényesülése hatalmas lépés az igazi demokrácia felé. Politikai szereplésük nem lesz forradalmi tényező; úgy fog hatni, mint minden jogkiterjesztés: közelebb viszi a kormányzat áttérését hatalmi alapról jogi alapra. Kant szerint az állam ideálja *Gemeinschaft frei wollender Menschen*, amelytől igen messze vagyunk, mert hiszen az államhatalom majdnem egyetlen társadalmi osztály férfianak egyeduralma és ez nem tudta vagy nem akarta megakadályozni a háborút. *Ennek* a politikának azonban minden nő szeretne véget vetni, csak kevesen tudják, hogyan?

Vannak, akik a nők szelídségétől, anyai érzésétől erőszakos eljárások ellen érzett irtózatától várják politikai befolyásuk javító hatását. Ezek a tényezők bizonyára érvényesülni fognak, főleg közvetett úton. Azonban tudjuk, hogy a politikában az ily érzések nem nagy szerepet játszanak. Azonkívül objektíven megállapíthatjuk, hogy a női természet e tulajdonsága ellenére mindenkor voltak és ma is vannak militarista nők.

Különösen a háború elején valóságos háborús pszichoiziban szenvedett a nőknek is egy része. Voltak, akik — nem erőszakos természeti ösztönükből, csak hiányos szellemi képzettségük hatása alatt — frontszolgálatra jelentkeztek. A nők a férfiakkal egyenlő mértékben szították a háborús gyűlöletet (a harctéren levő katonák legkevésbé járultak hozzá.) Angliában nagy tömegekben jelentkeztek hadiszer gyártáshoz és erős befolyásukat érvényesítették az újoncozás alkalmából. Igaz, hogy a nők egy elite csapatja minden országban azonnal hozzálátott a békepropagandához és sikerült létrehozniuk nemzetközi női békeértekezleteket is, melyek azt bizonyítják, hogy az emberi egység iránti érzék napról-napra több nőben ébred fel. A nagy tömeg nőiben azonban könnyeken és sóhajokon túl nem váltott ki mást a háború. A női könnyek, igaz, sok szívet meglágyítanak, de hibájuk, hogy fátyolossá teszik a szemet, megakadályozzák a világos látást és így a legtöbb nő elkeseredve, megváltozhatatlannak ítélve ezt az állapotot tűr és szenved és határozott világpolitikai álláspontot egyáltalában nem foglал.

A nők minden munkaágba való behatolása, fokozottabb termelő tevékenysége a legfontosabb fejlődési folyamat. A gondolkodó nő belátja egyéni élete összekapcsolódásának szükségességét a társadalom összességével. A háztartás keretén belül is vannak a nőknek társadalmi kötelessége; nem szabad, hogy kizárólag az egyesek és a család érdeke lebegjen szemei előtt. Ez azonban még korántsem elégséges alap ahhoz, hogy a nők jobb befolyása a politikában is érvényesüljön. Ahhoz nehéz és munkás út vezet. Elsősorban nevelés, tanulás, szervezés és a maguk egyéni érdekei fölé emelkedés. A politikai propagandák nagy része és így a legkomolyabbnak látszó mozgalom is sokszor csak szóhalmaz, ha, nincs mögötte határozott program: annak az útnak a megjelölése, amelyen a kijelölt cél felé haladni kell. A politika, nem homokszivattyú, melynek tafa-jára az odabocsátottak minden készülség nélkül építhetik fel légvárait. Inkább terv nélkül, anarchisztikus módon épített város, idejét múlta berendezésekkel, zug utcákkal, gyanús házakkal, az egyéni önzés céljait szolgáló úgynevezett „középületekkel” . . . Akik ott tért akarnak nyerni, azoknak sokféle ismeretre van szükségük.

A nők igen elenyésző hányada van tisztában közgazdasági, szociológiai, közjogi és mélyebb értelemben vett politikai problémákkal. Még a művelt nők is többnyire idegenül állnak a tőkefelhalmozódás, nemzetközi áruforgalom, vámpolitika, valuta, árképződés, munkabér, szervezkedés, faji problémák nagy kérdéseivel szemben. Mindazoknak pedig, akik változásokat várnak a nagyobb tömegek politikai beavatkozásától, tisztában kell lenniök ezekkel a dolgokkal; bele kell mélyedniök a történelmi, földrajzi, néprajzi, statisztikai irodalomba. A politika hatalmi és érdekharcai eszmei

harcok alakjában jelennek meg és ehhez *pozitív* tudás szükséges. Az az *Ideenschwärmerei*, amit minden modern mozgalom nagy hevességgel űz, nem teszi szükségessé az elmélyedést. Néhány frázissal, néhány szép szólammal, kellő pátozzal, nagy tömeget lehet szuggerálni, akik az ilyen, pusztán ideológiai mozgalomnak lelkes hívei lesznek. Ha azonban a nők nem elégednek meg ilyen mozgalommal, ha igazán reális politikát akarnak csinálni, akkor nem elegendők nemesebb érzések, emelkedett humanizmus, ahhoz komoly készütség kell. A politika akkor reális, ha nem túlságos nagy távolságban fekvő célokért dolgozik, programjának ténybeli tartalmak van, amely tudományos alapokon épül fel.

A női választójoggal bíró országok vezetői túlnyomórészt elismeréssel nyilatkoznak a nők helyes és jótékony politikai befolyásáról. Igaz, hogy az ilyen igazán általános választójognak előfeltétele a társadalom fejlettségének aránylag magas foka szokott lenni. Mégis: az egybehangzó jó vélemények ellenére és a háború alatt tett tapasztalatoknak ellentmondóan, a nők politikai jogainak követői nem növekedtek a kívánt táborra. Különösen a férfiaknak az a csoportja, amelynek gondolkodásvilága szerint a nő tevékenységi körének és jogainak kiterjesztése támadás természeti hivatása ellen, ellenszenvvel fordul el, a választójogi követelésektől. Az a társadalmi osztály, amely minden polgárjog demokratizálásától a maga hatalmát félti, visszautasító, sőt ellenséges magatartást foglal el a kérdésben. A szociáldemokráciának „magas nyomással” kell most dolgoznia, hogy a proletár nőben is felébressze az osztályharc szükségességének tudatát. Minden közös reformkövetelés ellenére, mivel a különböző osztályok asszonyainak közös gazdasági érdekei nincsenek, a szociáldemokrácia visszautasítja a nőkérdést, mint kultúrproblémát és ebből következik taktikája és állásfoglalása a női választójog ügyében. Elméletileg minden kétségeit kizáróan egyik fontos programpontja a pártnak, de azért a nők szervezésével, politikai nevelésével csak a legutolsó történések hatásai alatt kezdenek komolyan törődni.

Az utolsó évtizedben a nőmozgalom nagy arányokat öltött. Nemcsak a proletár, ide a gondolkodó és öntudatos polgári nőnek sincsen oka ragaszkodni a meglévő viszonyokhoz, sőt kell, hogy minden elejét a társadalmi reformok szolgálatába állítsa, melyek a fejlődést lassan, de biztosan a szocializmus felé viszik. Hiba eddig csak abban volt, hogy Samukra utópiák és a radikális eszmékör pótolták az egyes politikai problémákról való helyes felfogást. Kell, hogy most már programjuk határozott tartalommal jelenjék meg, ne csak elmosódott általánosságokban. A sokoldalú tárgyi ismeret (elvezet majd arra a fokra, amely a dogmatizmuson túl van és a nőkérdésben nem tisztára a maguk ügyét látják, hanem annak szoros Egybekapcsolódását társadalmi problémákkal

Már ma is észrevesszük, hogy az a kis csoport, mely hivatása

és szociális munkája következtében közelebb jutott bizonyos kérdésekhez, a belpolitikai és szociálgazdasági problémákat tárgyilagosan fogja föl. A frázisokat józan nézetek váltják föl és nem távoleső célok érdekében, hanem most megoldásra kerülő kérdéseken dolgoznak és evvel hatalmas lépést tesznek előre. Ez a kis csoport már azt is látja, hogy a nők ügyét csak a nők maguk fogják dűlőre vinni. A ma meglevő szervezeteik buzgón és lelkesedéssel dolgoznak: a legeszményibb demokrácia érdekében, a nemzetközi nőszövetség, választójogi és békeegyesületek egyformán igyekeznek, hogy a mai külpolitika és belpolitika a nők befolyása következtében más irányt vegyen.

Avval azonban ezeknek a jóakarátú és gondolkodó nőknek tisztában kell lenniök, hogy a közgazdasági, jogi ismeretek, humanizmus csak szükséges, de nem elégséges feltételei a politikának: nem a helyes nézetek a döntők, hanem a hatalmi tényezők. A nők befolyásának érvényesítése akkor lesz lehetséges, ha elég nagy és öntudatos tömeg fogja követelni a kötelességteljesítéssel szemben őket megillető polgárjogokat. A nőmozgalom reálpolitikai programjának tehát első sarkalatos pontja: közönyösségéből felrázni és állampolgári, világpolgári kötelességeik tudatára ébresztteni a nők nagy tömegeit, akik hivatva lesznek befolyásúikkal egy igazi demokrácia keretében megváltoztatni a kizárólagos férfi uralomban háborús utakra vezető politikát.

Hacker Boriska

A SVÁJCI NÉMETEK SEMLEGESSÉGE

Spitteler a mai német Svájcnak legnépszerűbb regényírója, akinek írói jelességét az irodalmi kritika teljesen elismerte, művészetét ma már egész kis irodalom méltatja; a festő Hodler mellett ő a mai Svájc legfőbb büszkesége. Bár németül írja könyveit s bár előadásában meleg színekkel ecseteli Németország iránti rokonszenvét, a láthatatlan, ki nem apadó rokonszenvet, mely mint a tavasz, áramlik feléje Németországból, szemére vetik, hogy egyoldalúan Németország ellen foglalt állást, ha nem is nyíltan, de a sorok között. Mi ilyen állásfoglalást semmikép se tudunk felfedezni abban a Németországban sokat vitatott előadásban, amelynek célja: elsősorban svájci honfitársainak felvilágosítása volt afelől, hogyan kell viselkedniök, minő lelki magatartást kell tanúsítaniuk, hogy a Svájcnak oly fontos semlegessége tovább is fennmaradjon? Emellett azonban magáról a háború mechanizmusáról, álságairól és álszenteskedéseiről tesz keserűen igaz megjegyzéseket¹).

„Miért állanak csapataink a határon? S miért az összes határokon, Németország határán is? Kétségtelenül azért, mert egyik szomszédunkban se bízhatunk feltétlenül. És miért nem? S miért nem érzik szomszédaink

¹ *Unser schweizer Standpunkt*. Zürich, 1915.

sértőnek ezt a bizalmatlanságot, miért ismerik el jogosnak azt? Azért, mert a politikai államterületek bevallottan nem érzelmi és erkölcsi hatalmak, de az erőszak hatalmai. Nem hiába tesznek az államok címerükbe előszeregettel ragadozó állatokat. Valójában a világtörténelem egész bölcsesége egy mondatban foglalható össze: Minden állam rabol, amennyit tud. Kész. Emésztési szünetekkel és kimerülési rohamokkal, amelyeknek „béke” a neve. Az államok kormányzói azonban úgy cselekszenek, mint az a gyám cselekednék, aki mindent, bármely gonosztettet is megengedhetőnek tartana, ami gyámoltjának előnyös. Ilyen lelkiismereti viszonyok között a bizalmatlanság miatt érzékenykedni nem volna értelmes dolog.”

„Senki se bízzék a barátságban, amely békeidőben fennállott köztünk és valamely szomszéd nép között. Ezek a polgári élet ártatlan játéka. A mai katonai fegyelem mellett a kormányok ott is, ahol látszólagos parlamentek vannak, megkötözik az alattvalók kezét, fejüket és szívüket is s vége a népek önként vállalt testvéresülésének. Vagy van-e hadtest, amely a mi kedvünkért megtagadná az engedelmességet, mondván: „Nem megyünk a svájciak ellen. Azok barátaink”. A katonai vezényszó és a harci kürt hazafias szólamai minden más hangot, a barátságét is, elnémítanak.”

„Faji, nyelvi és művelődési közösség! Azt mondják, hogy ezek miatt örömmel kellene a németek pártjára állani ebben a háborúban. Mintha az összes népek összes ágyúit nem ugyanazt a volapük nyelvet beszélnék. Mintha ez a háború nem bizonyítaná a nemzetiségi kapcsolatok elnyomását az állami kapcsolattal szemben.”

„A hízelgést aránytalan jutalmak díjazták, a pártatlanságot súlyos büntetések fenyegetik. Hat nyomorult sor feltétlen állásfoglalással Németország mellett, aki akar, hírnevet, megbecsülést, kedveltséget s más ilyen ízes falatokat nyerhet. Csak érte kell menni, lehajolni, felemelni. Viszont egy sorral eljátszhatja a másik jó hírét és tekintélyét. S nem okvetlenül meg gondolatlan vagy helytelen sorral; férfias igazmondás ugyanezen eredményt hozza meg. Tudnunk kell, hogy alapjában véve a hadviselő államok egyetlen tagja se érzi jogosnak a semlegességet. Az eszével, ha nagyon megerőlteti magát, talán igen, de nem a szívével. Úgy hatunk rájuk, mint aki közönnyel jár a halottasházban.” „Mert az igazságos ítéletet úgy tekintik, mint állásfoglalást az ellenség mellett. S érdem, tekintély, név nem véd meg a kiátkozástól. Ellenkezőleg. Amint a háborúban tisztekre, az íróasztalok mellől híres emberekre vadásznak. Alig lesz már közöttük, akit nem nyilvánítottak volna eretneknek és ünnepélyesen nem zártak volna ki valamely templomból. Az ember zavarban van. Nem tudja, dísz-e az emberiségnek, vagy alja. Mit tegyünk ilyenkor? Akinek szabad hallgatnia, örüljön, hogy szabad és hallgasson. Akinek nem szabad, tartson a mondással: Tedd, amit tenned kell és ne törődj a következményekkel.”

„Semleges lelkünk megmentésére házainkba röpítik a propaganda röpíveket. Rendszerint túlhangosak, gyakran kommandóhangúak, néha dühöngők. S mennél tudósabb, annál vadabb”.

„A háborús sajtó épenséggel nem épületes irodalom. Bármily nagyokat teremtsen is egyébként a hazafias felhevülés, a beszélő központra biz-

tos, hogy kedvezőtlenül hat. Okvetlenül szükséges-e a háború ütötte sebeket tintával megmérgezni? Aki hazájáért meghal, nemesebb szerepe van, mint aki hazájáért gyalázkodik.”

„A hadviselőket ne abban az álarcban lássuk, amelyet harag és gyűlölet illesztettek rájuk.”

„Az oroszokkal, akiket ma oly barbároknak tüntetnek fel, Poroszország csaknem évszázadig élt benső közösségben. S hátha megújul holnap ez a szövetség?”

„A mi szemünkben a szerbek nem „csöcselék”, de nép. S pedig ép oly élni jogosult, tiszteletet érdemlő nép, mint bármely más. A szerbeknek dicsőséges, hősi múltjuk van. Népköltészetük egyenrangú bármely más népével, hőskölteményeik még különbek is. Homeros óta egy nép se teremtet oly fenséges epikai énekeket, mint a szerb.”

(Belgiumot illetőleg). „A vergődő áldozat zsebéből okmányokat kihalászni: lelki stílushiba”.

„Szerénységünkkel rójuk le a holtrasebzett Európa előtt a fájdalomnak kijáró adót, szerénységünkkel kérjünk bocsánatot. Bocsánatot? Miért? Aki valaha betegágy mellett állott, tudja, miért. Érző embernek bocsánatkérésre van szüksége, amiért ő maga jólétnek örvend, míg mások szenvednek.”

(H.)

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

Realista lélektan. *(Posch Jenő : Lelki jelenségeink és természetük. Egy realista lélektan tervezete. 1. és 2. rész. Budapest: Pfeifer 1915. 1150 lap.)*

Terjedelmes, részletező, hosszas érvelésekbe bocsátkozó munka, dacára, hogy „tervezet” a neve. A sokoldalúan körülírt mondanivalókat mindenütt bővíti egy csomó rokon szerző nézeteinek szószerinti idézete és ezeknek vitatása. így születik ebből a voltaképpen csak lélektani állásfoglalásnak szánt munkából két vastag kötet, melynek gondolatmenete végigjárja a pszichológia szokott fejezet-címeit, hogy a közkeletű nézetek közé mindenütt beiktassa tőlük elhatárolja és minden módon megokolja a magáéit. Ennek az alapnézetnek célja egy bizonyos lélektani radikalizmusnak érvényre juttatása, melynek többé-kevésbé túlzott kifejezései a mai lélektani irodalomban nem szokatlanok, s melyet a pszichológiai tárgyválasztás viselkedéstani szélsőségének nevezhetünk.

Már nem egyszer hallottunk különböző helyeken azokról a nehézségekről, melyek a lélektan tárgyának és módszerének pontos megállapítására vonatkozólag ma napirenden vannak s a kutatókat két ellentétes érzelmű táborra osztják: az eszmélettani és a viselkedéstani álláspont híveire. Az előbbieket a lélektan tárgyának azt a „belső világot” tekintik, melyre a saját magára figyelő ember mindig rátalál s mely, legyen akár „illúzió”, akár „valóság”, a maga szubjektív erejével mindig módosítja, sőt néha el is fődí a „külső” világot. Ennek a megismerni valónak földerítésében, bármily kerülőt tegyen is előbb a vizsgálódás módszere, a végső szót mindig az önmegfigyeléstől kell kérni s itt a lélektan egy tárgyhöz idomítandó módszer tudományos és filozófiai megalapozásának feladatát kénytelen vállalni. E módszer körüli vita folyamán, annak nehézségeitől való védekezés közben lépnek fel az ellentétes nézet emberei, akik az önmegfigyelést hibaforrásai miatt elvetik és a más tereken kipróbált természettudományi módszert akarják megtenni a lélektani kutatás egyetlen fegyverének. E módszer természetes logikája azonban lépésről-lépésről odatereli őket, hogy a vizsgálni valót az előre választott vizsgálati eszközhöz szabják és minthogy az önmegfigyelés minden alkalmazásától meg tisztított természettudományi módszer a „lelki világból” csak annak testi megnyilatkozásaihoz képes hozzáférni, tehát a lélektan ezen az állásponton

lemond eredeti tárgyáról, az eszmélet tüneményeiről, és az emberi viselkedések tanulmányává, magatartás-tudománnyá válik. Az eszmélettani álláspont tárgyhoz keres módszert, a viselkedéstani álláspont módszerhez keres tárgyat; ez úgy látja, hogy ott a módszer ingadozik, az tagadja, hogy amit itt üznek, az még mindig pszichológia. Amarról számos német iskola, emerről oroszok és amerikaiak védik a frontot, itt is, ott is sok közülük szórt más nemzetbeli kutatóval.

Mondottuk, hogy P. J. a viselkedéstani álláspont szélsőbaljához tartozik. Nemcsak azt állítja, hogy a lélektan tárgya nem lehet más, mint az emberi magatartások összessége, hanem azt is, hogy az egész „belső világ”-ban az önmegfigyelés adata gyanánt mutatózó eszméleti állapotokban *nincs is egyéb*, mint megmozdulás. A többi csak illúzió, csak látászat; csak főnevesített viselkedés-nevekből származó valóság-koholás. A nyelv csupa magatartásokat nevezett el, belsőleg érzett mozgás-készülődéseket, innervációkat; aztán főnevek lettek a cselekvés-szókból, cselekvés-eredetüket elfelejtettük, csak a pusztán név állt előttünk, s végre azt hittük róla, hogy nem szóserint, hanem metaforikusan kell érteni. Átvitt értelemben kerestünk hát tartalmat hozzá és ezt a kigondolt, illuzórius tartalmat neveztük el eszméleti állapotnak; ebből gyártottuk a „belső világ” testetlen fantomját, aminek aztán sajátos „introspektív” módszerrel végzett elemzésekre bíztuk a tudományát. Így született a lélektan, a tudat, öntudat, vagy eszmélet tüneményeinek tana, a képzetek, gondolatok, a figyelem, az emlékezés, az érzelem, az akarat jelenségeinek önmegfigyeléses vizsgálata. Ennek a tudománynak azonban semmi objektivitása nincsen (371). Az introspekció, amiből pszichológiát próbáltak teremteni, nem tudományos, nem valóság-megállapító módszer, hanem egyszerű szóhasználat-elemzés. Annak fáradságos megállapítását, hogy mikor illik mondani: figyelek, képelek, akarok stb., de nem annak felderítése, hogy mi ezeknek a szónak valóságos, tudományos tartalma. Ezt nem eszmélettani fantomokkal, hanem viselkedéstani tények segítségével kell meghatározni. A lélektani tüneménynevek ilyen pozitív értelmezése az egyetlen mód arra, hogy az emberi elmét abból a jogtalan metafora-realizálásból, amit pszichológiának neveznek, kigyógyítsa, és beláttassa vele, hogy a „lelki jelenség” homályos neve alatt nincs más, mint félreértett testi jelenség, észre nem vett, vagy elfelejtett cselekvésmód (1071). „Lelki” működés csak egy van, a viselkedés vagy innerváció, ezzel a lelki élet minden szövevényességé végigmagyarázható (1095).

Ennek a magyarázatnak kívánta tervezetét adni a szerző két kötetben. Azokkal a szerzőkkel szemben, akiknek nézeteit felsorolja, s akik a lélektannak körülbelül 10—12 évvel ezelőtti állapotát képviselik, valóban szükség van az elemzéseknek ilyen részletezésére. Az utolsó 10 esztendő lélektani irodalma azonban éppen szerzőnk állás-pontja felé nagyot lendített ezen a kétarcú tudományon és a Pavlov-Bechterev-féle orosz iskolának, a Richet vizsgálataiból kiinduló és nagyrészt Joteyko körül csoportosuló belga iskolának, a J. Loeb munkásságából sarjadó amerikai és francia állatpszichológiai iskoláknak, valamint általában a szintén tengeren-

túli eredetű *behaviourism* megnyilatkozásainak ismerete sok fáradtságos elemzést tett volna e könyvben nélkülözhetővé. Ezekkel az iskolákkal szemben, melyek többé-kevésbé viselkedéstani irányzatúak, szerzőnk eredetisége abban áll, hogy könyvében nemcsak a lélektan vizsgálni való közül, hanem a létezők közül is ki akarja törölni az eddigi lélektanok legnagyobb részének tárgyául szolgáló eszméleti állapotokat s az egész eszméletpszikológiát pusztá félreértésnek nevezve (1114), olyan lélektant próbál alkotni, mely minden lelki jelenséget külső vagy belső mozdulatok és csakis ezek függvénye gyanánt tanulmányoz. De ha a tudományos közkinccs növelése szempontjából sok ismételtet, újra meg újra-hallottat olvasunk is e könyvben, magyarul még sem volt kár megírni, mert igen gyér lélektani irodalmunkban a könyv nemcsak álláspontjával, hanem terjedelmével és a részletekig menő alaposágával is egyedül áll. Olyan embernek a könyve, aki gondolatáról nemcsak hogy mindent el akart mondani, amit csak támogatásul vele kapcsolatba hozhatott, hanem ezenfelül a mi nagyon lassan gördülő tudományos életünkben és a tudást seregestül támadó külső akadályok közepette is mindent elkövetett, hogy meggondolásainak olyan széles irodalmi hátteret adjon, amilyen csak módjában volt. Bizonyára nem rajta múlt, hogy az utolsó 10 esztendő már nem juthatott be programjába (V. ö. *Előszó.*)

Lássuk most, miben állanak pontosan körülírt nézetei, milyen elemzésekben juttatja kifejezésre őket és mit kell gondolnunk eddig vázolt szélső radikalizmusáról, mellyel a lélektan tudományát, körülzárja.

Mindenekelőtt hadat üzen annak az eszméleti jelenségnek, ami vizsgálatának leginkább útjában van és ez az érzet-másolatnak gondolt képzet, a testes valóságnak kicsit valóságos fantomja, amit az agysejtek munkája teremtene egy második u. n. „belső” világ eleméül. Az, ami belőle valóságos és amit az agysejtek minden titokzatos teremtő hatalom nélkül is megvalósíthatnak, az, szerzőnk szerint, taglejtés, mozdulat. A valamikor látott tárgy elképzeltése, a rá gondolás, tartalmilag nem egyéb, mint „úgy tenni, mintha látnánk” (34.), de ez az „úgytevés-mintha” némileg lefokozott mértékben történik a jelen környezettel való megalkuvás folytán. Az tehát, amit képzetnek érzünk és nevezünk, kezdődő taglejtés (39.), nincs benne semmi képszerűség, nem hasonlít az eredeti képhez, nem tekinthető azon kép ágybéli másolatának. Csak az eredeti kép szemlélése közben végzett taglejtéseket másolja és a képzelt kép is ott van, ahol az eredeti, nincs „bennem” (50.).

Csak a képzet eredetijét szolgáló érzet képszerűsége valóságos. Az érzet valódi realitás, külső hatások testi transzformációja, mint táplálékoknak a test különböző nedvei; az átalakulás közvetítői az érzékszervek, az elsőrendű minőségeknek másodrendűekké alakítói (?). Az érzet tehát testi reakció, nem kíván pszihikai erőt (91—92.); erőfoka nincs, csak okai és hatásai fokozhatók, az „érfetfok” pusztá metafora (97.); okai az ingerek, külvilágból eredő rezgések, melyekből az ideg szint, hangot stb-t csinál;

hatásai az innervációk és taglejtések, melyek az érzetet megérezéssé teszik; és megérezni nem más, mint mozgásba hozatni magunk teremtette érzektől.

A *szemlélet* ily megérezések csoportjaiból alakul és hogy mennyire mozgás-természetű, azt mutatja genezise, amit a gyermek-tanulmányozó kedvére követhet. A szemlélet fejlődése a gyermeknél a kezdetben majdnem teljesen másoló mozdulatrendszernek visszahúzódásában áll a pusztá innervációk felé, melyek a felnőtt szemlélőnek elégségesek (108.). Azonos elemekkel bíró élmények hasonló innervációkat okoznak, ezért mondjuk magukat az élményeket hasonlóknak, *összehasonlítást* akkor végezzünk, mikor az összetévesztés veszélye áll fönn és ez a művelet nem is egyéb, mint innervációink hasonlóságának konstatálása (129—130.). A *megkülönböztetés* végső tartalma mindig ez: B-vel nem úgy kelt viselkedni, mint A-val (140.), tartalma az „A más mint B” kijelentésnek nincs. A *ráismerés* az összehasonlítás speciális esete, melyben innervációk azonosságát konstatáljuk, az „úgy hat rám mint” tudomásulvétele. Arra az élményre ismerni rá, melynek tartalma már átélt megmozdulás-csoportot jelent számomra és melynek érzetanyaga már lejátszott taglejtés-sorozatot indít meg bennem.

A képzettársítás kapcsoló elemei is mozdulatok lesznek és az, amit a régi lélektan képek jövésmenésének nevezett, valójában nem más, mint taglejtés-láncolat. A „hasonlóságos” és a „szomszédosságos” társulások megválasztódásában harmadik törvényképen a gyakoroltság dönt, az ismétlés eredménye, mely azzal jön egyes társítások segítségére, hogy több mozgás-állapothoz köti a felidézendő anyagot és ezzel fokozza megjelenésének valószínűségét. Ismert adatok felötlése szomszédos, ismeretlenké hasonlóságos társulást kelt és az utóbbi ezenkívül a szomszédos társítás megindító eszközéül is szerepel. Végeredményben azonban a hasonlóságos társulás is szomszédosnak tekinthető oly értelemben, hogy a hasonlóság „részleges azonosság” lévén, hasonlósági társítás akkor történik, mikor azonoshoz társulnak vele együttjárni szokott különbözők (173.). E sokféle-képen támadható hasonlóság-definíció azonban az érzethasonlítás értelmezésében bajt okoz, amit még súlyosbít az összehasonlításnak bontogatással, elemzéssel való értelmezése (175.). A vállalkozás itt lehetetlent akar, részleges azonossággal egyszerű érzetek, minőségek hasonlóságát magyarázni képtelenség.

A látszólag társulatlanul jövő „szabadérkezésű” képzetek feltűnésének magyarázatában szerző elzárkózik az eszméletlen vagy tudattalan lelki-állapotok felvétele elől és észre nem vett társítás, kiesett láncszemek segítő gondolatával operál, mint ezt valamikor a két Mill tette az *Analysis*-ben (182.). Az „érzethangulat” alapján való társításokat szomszédosaknak mondja, megszokással magyarázza, és a rokon hangulatú érzetek egyszerűsödésével mind nehezebb feladatok elé kerül csak azért, mert egyszerű és feloldhatlan minőség-rokonságot nem ismerhet el a *psychikus* pszichológiájában. Érzelmi elem csak a társulások motorikus voltánál fogva jut szerephez minden láncolatban, más útja erre nincs, mert minden bennünk

hagyott változás fiziológiai természetű (194.), eszméletileg minden elmúlt élmény örökre eltűnt, csak motorikus nyomok élnek bennünk. Az elfeledett vagy nem aktuális emlékek eszmélettani tagadásával kapcsolatos szerzőnknek az a nézete is, hogy az újabb lélektanokban sokat emlegetett feleszméléseket, szó és képnélküli gondolatfoszlányokat, melyek még nem formált gondolatok, de többek, mint tudat-üresség, irreálisoknak tartja és létüket tisztán logikai következtetésnek véli (196.). így az emlékezés nem valami folytonos és az eszmélet kontinuumát összetartó pszihikai hajlam, hanem redukálódik a képzettársítás mozgás-játékaira és állandó lehetősége teljesen kimerül idegrendszerünknek a benyomásokkal történő módosíthatóságában (199.).

A *figyelem* akarati jelenség, cselekedet (219.), mint az árok-ásás, vagy a súly-emelés. Kezdődő tettek alkotják, eredetileg arra figyelünk, ami veszélyes, amivel szemben cselekvéshez kell fogni. Ezért figyeltet az intenzív (222.). Figyelni annyi, mint harcra készülni, védelmi állásba helyezkedni; a „feszült” figyelem, a „nehéz” gondolat nem (metaforák, szó szerint értendők: a bevezető folyamat, az idegrendszer és az izomzat készenlétbe-állítása, a súly-emelés és a figyelés kezdetén azonos, csak azután bifurkálódik egyrészt a karok és a derékizmok innervációjává, másrészt azokká a nyak, fej, homlok, szem, arcizmok és az egész testi magatartás beállításává, amit figyelő állapotnak nevezünk (227.). Hogy önkéntelen vagy szándékos-e a figyelés, azt csak a determinálás közvetlensége dönti el, az utóbbi esetben a megindító érzet egy innerváció-láncolaton („meggondoláson”, mondaná az eszmélettan) keresztül gyakorolja hatását (234.). Mindkét esetben külső ingerek indítanak mozgás folyamatokat, s ezzel erősíti a figyelés a célbavett gondolatot. Nem fokozza érzékenységüket, sem objektív érzeteinket, hanem pontosítja az észrebevésben szereplő érzékszerveink adaptációját (238.). Enélkül érthetetlen volna, hogy a figyelem miért gazdagítja élményeinket (246.), miért hozza magával az eszmélet térfogatának kibebbedését, azaz kisebb körben való részleteződését (252.), az appercepció erejét a percepcióval szemben (280.).

A *fantázia* csoportjában együtt találjuk az *illúziót*, *hallucinációt*, *álmot* és a *következtető gondolkodást*. Valamennyinek alapformája a fantázia, ennek meg feledés a forrása (300.). Elemi megnyilatkozása a téves emlékezés — önkéntelen fantázia (302.). Ha t. i. a képzet kizárólag képzettársítás, akkor a fantáziának nincs más anyaga, mint már kipróbált mozdulattársítások és ha új mozdulatfajt csak érzéklet alkalmából termelhet a test, akkor a fantázia újszerűségének más forrása nem lehet, mint kihagyások és kombinációk. Gyökeresen újat nem teremthet. Mechanizmusát elég tisztárai mutatja az *illúzió*, voltaképen téves jóslás, melyben az adott élményrészlethez más folytatást tokiunk, (305.) mint amit az bennünk ébreszteni hivatva van, a hallucináció, ez a pillanatnyi álom-állapot (307.) s az álom, ez a valóságnak vett gondolat (311.). Az álom fejtegetéséből csak azt tudjuk meg, hogy ez oly állapot, melyben a „mintha” úgy volna helyébe „úgy van” helyettesítődik, de arra a kérdésre, hogy az idegrendszer „zsibbadtsága” honnan veszi ezt a valóság-teremtő erőt, miért válik

puszta érzékenység-csökkenés miatt a valóság mímelése valósággá, erre a kérdésre nem kapunk feleletet. Az érzetek minőséges rokonságának elemzése után ez a második nehéz pont ebben a szélsőséges mozgáspszichológiában. Amott a redukálhatlan eszméleti minőségek beismerésének hiját éreztük, itt a megélt minőségek eszméleti tovább-élésének, valamely formájára volna szükség, hogy az álom színező, élénkítő, értelmező, képszerűsítő, valóságtermelő munkáját megérthessük. Az álom többi vonásairól, melyek a motorikus elmélet segítségével magyarázhatók, részletes és jó fejtegetéseket kapunk. Az álomra való visszaemlékezés nehézségeit pl., melyeket a nem-motorikus lélektanokban, pusztá kép-társítással nem lehet kiküszöbölni, a mozdulatos elmélet azzal magyarázza, hogy az álom az egész idegrendszer elzsibbadása folytán más magatartás állapotot jelent, mint az éber állapot és ébren nem tudom megvalósítani (319—320.).

A *gondolkodás* a fantáziától csak a részletes kigondoltságban különbözik (331.). A következtető gondolkodás, az okoskodás, lélektani szerkezeténél fogva szintén a fantázia csoportjába tartozik. Kiegészítő munka, annyi, mint egy részből kitudni az egészet, mozgásnyelven: bizonyos innerváció rendszerekhez hozzáatalálni a hozzájuk tartozókat. Gépezete azonos a fantáziáéval, az is tudott egészeikhez told kiegészítéseiket, csak abban különböznek, hogy a tudományos következtetés eredménye igaz (30.).

A művészi és tudományos fantázia tehát semmi más, mint innerváció, kép nincsen benne (325.), s így minden *szellemi alkotás* két aktusból áll, valami hasonlósági társításból és analógiás okoskodásból. Az újító elem sohase teremtés benne. Mindig utánzás (331.). Amit teremtésnek mondanak, az ismeretlen szerkezetű összerakása ismert mozdulat-elemeknek (333.). Ezen a ponton a szerző annyira radikális, hogy tagadja a tehetséget, a lángészt, mint teremtő erőt (335.), csak társításainak nagyobb változatosságát okozza újításaiért, az alkotó sem tehet egyebet, minthogy társít, A művészi ötlet is, a hatása alatt lefolyó szerkesztő munka sem más, mint pusztá asszociáció. Szerzőnk erről annyira meg van győződve, hogy lehetségesnek tart olyan lélektani érdeklődésű zeneszerzőt, aki minden zenei gondolatához oda tudná jegyezni annak eredetét ismert zeneművekből (344.) és hisz olyan művészet-pszichológia eljövételében, mely a jó és rossz művek keletkezésének titkát” úgy fogja ismerni, mint az órás a jó és rossz óra szerkezetét (345.).

Íme a harmadik pont, melyen a szerzővel nem tudunk egyetérteni. Nem hisszük, hogy a szellemi alkotás lélektanát innerváció-tanulmányokkal valaha is ki fogják méríteni. Azokat a gyökeresen új eszméleti állapotokat, melyek a szellemi alkotás megindítóí és továbbadói, nem lehet taglejtés-komplexusok leírásával kimeríteni. Ha teljes részletezéssel leirtuk volna már mindazokat a még oly finom mozdulatokat és mozdulatrendszereket, melyeknek az alkotó művész testi mivolta a játéktere, akkor sem mondtunk volna el semmit ennek az alkotásnak eredményéről, a műről magáról, mely akárminő anyagi eszközökkel készült is, lényegében eszméleti állapot, propagálható tudattény, és illúzió vagy nem, az összes taglejtések és az összes materiális eszközök együttvéve nem valók másra,

mint hogy ezt az illúziót lehetővé tegyék és kézről-kézre adják. És a művész-pszichológus, aki alkotásának egész taglejtés-készletét felfedné előttünk, művéből csak a mesterséget árulná el, legjobb esetben annyit adna belőle, mint a szobrász, aki szobrának ismertetése végett mozgóképfelvételben mutatná meg összes kézmozdulatait, melyekkel azt megalkotta. Látnánk alkotásának eszközét. Eredményének megismeréséhez még hátra volna egy összefoglaló szempillantás a szoborra, eszméleti egységesítés, rokon azzal az egy aktusai, mellyel a szobor terve a művész lelki világában megfogant és erre a mozgások előkészíthetnek, de nem pótolhatják. Ezt a pár megjegyzést nem tartjuk megfelelő ellensúlynak a szerző hosszú és sokoldalú fejtegetéseivel szemben. Csak álláspontot szegezünk álláspont ellen és kiemeljük azokat a helyeket, hol az ellentétes álláspont elégtelenségét a leginkább szembetűnőnek látjuk.

Lássuk most, elemzéseink derekán, a mondottak világításában szerzőnk érveléseinek vezető gondolatát. Azt az állítást kell megokolnia, hogy voltaképpen csak egy lelkijelenség van, a mozdulat; örökké az történik, hogy tapasztalatokat szerzünk és ezek alapján hasznos magatartásokat veszünk fel (365.); ezek erő kifejtéssel járnak és különféle feladatokat töltenek be. Pszichikai jelentésű szókkal írjuk le őket, de ezek sokfélesége egyszerű túlterhelés (366.), amit megokoltunk, de nem helyeseltünk. Figyel, rágondol, emlékszik, képzel, ezek eredetileg azonos tényre alkotott szavak (367.) és rögzíthetőnek vett eszméleti jelentésükkel tévedésbe ejtenek.

Az első kivetni való ebben az értelemben az agy képteremelő működése. Ez egy rendkívül alapos és szellemes fejtegetés keretében történik, (280—430.) és azt hisszük, végleges. Ezzel azonban szerző elintézettnek véli a kép exisztencia-kérdését egyáltalán, mert materialista realizmusából folyólag ha az agy nem tud képet termelni, akkor kép nem is lehet. Nem gondolhat arra a lehetőségre, hogy épen az agy ábrázolási képtelensége és az eszmélet makacs tanúszkodása a képszerűség mellett, ez a paradoxon van hivatva arra, hogy a lélektannak utat mutatasson egy a szellemi tudományok alapjául szolgáló spiritualista realizmus felé. Csak a szemlélésben ismer el hívó tartalmat és választó mozdulatot; a képzelésben nem találhat mást, mint a mozdulat-elemek többé-kevésbé hű ismétlését, egy „minthá”-t, ami az eredeti tárgy eszméleti látszatát adja. De ha elismeri, hogy kép-látszat van (433), akkor meg kellene magyaráznia, miért nem szabad e látszatban bízunk. Ami eszméletileg látszik, az eszméletileg van. Ha a kép látszik, akkor van. Ezt tagadni annyi volna, mint oly látszatot állítani, ami nem látszik. Az eszméleti lét valóságossága ellen csak akkor lehet felebbezés, ha előre elhatároztuk, hogy a materiálisan nem támogatott létet nemlétnek fogjuk nevezni. Szerzőnk épen ezt vallja be magáról (1135.), mikor azt mondja, hogy realizmusát nem bizonyítja, hanem kiindulásul használja; ennek az axiómának védelme alatt az agy képteremelő tulajdonságának tagadása elég a kép létének eltörlésére és világos,

hogy ennek a lélektannak alapgondolata nem lehet más, mint a „múlt”-nak végleges megsemmisültségéről való meggyőződés (442), tárgya pedig nem más, mint egy újra felfedezett reflexológia (455.), melyet a szerző az orosz iskolákra nem utalva sürgősen kíván a divatos eszmélettudomány helyett, a lélektani kifejezések eszméleti tartalmát pedig ép olyan üres entitásnak veszi a mozdulatok összefoglalására, mint a filozófiai szubstancia-fogalom volt a tárgy konkrét tulajdonságaival szemben (458.).

Szerzőnk azonban más oldalról akarja a maga képtagadó elméletének főtámasztékát beállítani. Úgy bizonyítja a képelmélet abszurditását, hogy kimutatja az innerváció-folyamatok elégséges voltát mindannak megértésére, amit a lélektanban képpel magyaráznak (400.). Ez a cél sok beható reflextani elemzést hoz ki szerzőnk elméjéből és a mozdulatok tényleges lélektani szerepének kitűnő fejtegetését köszönhetjük neki (400—500.). De fogadjuk el, hogy mindent megmagyaráztunk e tiszta motorikus folyamatokkal, amit csak az eszmélettudománynak szánt lélektan feladatul vállalt. Bebizonyítottuk-e evvel, hogy *nincs* eszméleti kép? Ennek állítása azt a hallgatólagos posztulátumot tartalmazza, hogy a valóságnak csak annyi eleme van, amennyiből őt meg lehet érteni; hogy olyan takarékos az egzisztencia is, mint a logika. Ezt a posztulátumot azonban legabább is vitatni lehet. A prestabilita harmónia állításának volna egy neme, amivel szembe lehetne állítani a ténylegességek pazarló voltát a logikai lehetőségekkel szemben. A jelen esetben eszmélésem, ha tanúságát figyelembe akarom venni, ténnyel szól ellene, mert folyton képszerűséget mutat. Vajjon szabad-e tényt tagadni, csak azért, mert nélküle is meg tudunk egyet-mást, akár mindent, magyarázni, — hacsak előre, el nem fogadtuk, hogy az eszmélet tanúságát, ha agymunka nem támogatja, látszatnak, nemlétnek fogjuk venni? Nem, ez az okoskodás akkor sem bizonyítaná a képek nemlétét, ha fegyverzetül mellette volna az a bizonyos angol mintára elgondolt térelmélet (477.), amit a szerző óhajt, s mely Berkeley módjára, s a ma inkább elfogadott vizuális térelméletek ellenére, megmagyarázná, hogy a világot nem látjuk, hanem olvassuk. Akkor sem lehetne az emlékezést gyakorlottsággal azonosítani, minden emléket mozgásemléknek venni (490), a gondolatot beszéd és gesztus-vázlatokkal azonosítani (500—610.) a lélek, az eszmélet egységét pusztá verbalizmusra redukálni (675.) az öntudatot az „én” szó használati utasításaivá anyagiasítani (700—705.) és az egész pszichológiát a fiziológia mezejére visszaszorítva a belső tapasztalás vizsgálatától letiltani (493.) — hacsak előre, axióma-szerint állást nem foglaltunk az eszméleti létezők ellen.

Azonban mindezeknek az elemzéseknek megvan és megmarad az az elvitázhatalan értéke, hogy a mozgás-elemek fontosságát minden eszméleti tényben kiemelik, azoknak döntő funkcióját megvilágítják, ezeknek a régi, sőt ma is divatos lélektanokban mutatkozó gyakori mellőzése ellen tiltakoznak és talán épen radikális túlzásaikkal segítik előtérbe azt a gondolatot, melynek minden jövőendő pszichológiában helyet kell foglalnia, — mozgás-elemek uralkodó szerepét a lelki működések legördülésében. Különösen kiemelendők azok a hosszas nyelvészeti fejtegetések, melyek-

kel szerző a lelki jelentésű szók cselekvés-eredetét támogatja (500—600.) és a beszéd gesztus természetét, a gondolkodás és beszéd-megértés folyamatát magyarázza. Filológiai elemzéseinek megítélésében nem vagyunk illetékesek, a beszéd megértésének folyamatának magyarázatát azonban ismét olyan pontnak találjuk, melyen a tisztán motorikus elmélet nem lehet kielégítő. Nagyon jól megértjük vele, hogyan elemezzük a hallott hangfolytonosságot szavakká, de a vele felfogott gondolat értelmének eszméletileg átélt újságát a szóknak minden mondathoz adoptálódó kimeríthetetlen jelentésbeli variációit és a szigorú eszmélet-vizsgálat szemében kétszer sem azonos tartalmú megjelenését mimeléssel kielégítően meg nem érthetjük.

Mondjuk ki erre a részletproblémára alkalmazva azt az alternatívát, ami az eszméletvizsgáló pszikológust az egész mű olvasása alatt általános formulázásban fogja kísérni. Azzal az állítással vagyunk itt szemben, hogy a hallott beszédet utánagondoló egyénben semmi más nincsen, mint szó-és gesztusmimelő taglejtések sorozata. Ezt az állítást kétféleképpen érthetem. Vagy úgy, hogy a létezőnek elismert mozdulatokat konkrét egészükben fogadom el, ami azt jelenti, hogy velük és belőlük gondolom azt az eszméletileg tapasztalt jelentést, ami semmi esetre sem azonos a mozgások absztrakt fizikai lefolyásával. Akkor azonban e mozdulatok eszméletileg terhelt események, jelentéses mozdulatok, vagyis a mozgásoknak épen azotk a speciális és egyetlen fajtái, melyek szerves és konkrét miivoltukban a lelki tartalmat is felölelik. A „minden lelki élmény mozdulat” állításnak igaza van, de nem mond újat, nem mond mást, mint hogy a „lelki élmény” nevű komplexus épen az a különleges és egyetlen kvalitású mozgástünet, amit rendszeresen csak eszméleti tünetnek szokás nevezni, a pusztá mozgásra-eszmélésen kívül beleértve még a mozgások tudatától különböző és bárki által konstatalható minőségeket is. Íme az első alternatíva.

A második fele ez: a mozdulat, amiről beszélünk, nem más, mint térbeli elmozdulás-játék, idegek készenléte, izmok kezdődő vagy bevégződő összehúzódása, csakis ez játszódik le a testben, amit eszmélni vélünk róla, az nincs. Ez az állítás új és radikális volna, de ellentmondást tartalmaz, mert azt mondja, hogy azt, amit eszméletileg akár illúzióképpen vagy látzatszerűen tapasztalok, azt nem tapasztalom. Nem tapasztalom, csak elhitetem magammal, hogy tapasztalom. Nem megyünk bele egy ily kijelentésnek filozófiai fejtegetésébe, csak azt jegyezzük meg, hogy ennek az alternatívának kimenetele annak az eszmélésnek tagadása, mellyel egész mondanivalónkat végiggondoltuk.

Mint minden alternatívából, úgy ebből is marad menekülésül egy harmadik, közbülső álláspont s ez épen a szerzőé. A mozgások, melyekkel a lelki életet azonosítja, tudatosak, de a róluk való eszmélésben nincsen más, mint ezeknek a mozgásoknak tudata. Semmiféle eszméleti minőség, melyekből képzetek, emlékek alakulhatnának, e mozgások tudatából nem integrálódik össze. Ha önmegfigyelésem azt mondja, hogy másról is tudok, mint mozdulatokról, akkor ámitom magam.

De ha ennek az önámításnak az emberek tömegesen rabjai, ha ez az önámítás egy kimeríthetetlen gazdagságú belső világot teremt, amiről mindég akad mondanivaló, ha a mozgásaink „valóságos” tudatát fölöslegesen díszítő látszat-eszmélések, melyekről azt hiszem, hogy nem taglejtés-tudatok, az introspekció segítségével egész pszichológiát tudtak teremteni, ha ez a bármiféle főnevesítés és félreértett metaforizálás árán előálló látszatvilág az emberiség legjobb elméit ejtette gondolkodóba és juttatta olyan eredményekre, melyek, ha sokszor ellenkeztek is, de sokszor bámulatos egyértelműséggel hangoztak össze, — akkor az emberi taglejtések tudománya mellett talán mégis érdemes lesz folytatni az emberi önámítások e tudományát. Tegyük hozzá, hogy a csalódások és félreértéseknek e mélységesen emberi rendszere, ezek az eszméletlani illúziók, e letagadott képek és minőségek az emberi élet szépségének és örökös megújulásának forrásai, ez a másra születtett szavakhoz fantáziáit világ emberi személyiségünk egyetlenségének forrása és emellett közösen megértett birtokunk, melyre az elme mindég kíváncsi lesz s melynek titkát mindég elégedetlenül fogja kutatni a taglejtések mögött.

Bergson már 20 évvel ezelőtt kimutatta, hogy a mozdulat-elemek teljes lélektani értékelése nem összeférhetetlen az eszmélettudomány fentartásával, annál kevésbbé, mert az agy ábrázolási képTELenségének bizonyítására nemcsak ideg-életlani, hanem eszméletlani elemzéseket is használt. Sajnos, hogy szerzőnk Bergson munkái közül, csak *Essay*-jét és a *Le Rire*-t ismeri s épen a *Matière et Mémoire*-ről nincs tudomása, melyben e filozófus egy motorikus lélektani elméletnek veti meg alapját. Ezek a fejtegetések sok fáradságos elemzéstől kímélhették volna meg szerzőnket. Eszméletlani álláspontra persze nem juttathatták volna, mert ez csakis egy spiritualizita realizmusban lehetséges. Ez elkerülhetetlenül tolu fel a gondolkodásban, ha az agy ábrázolásra való képTELenségét az eszmélet tanúságával összevetjük, és materialista réalizmusban csak az maradhat, aki vagy az első állítás bizonyítékait, vagy az önmegfigyelés adatait nem tartja hiteleseknek. A mai tankönyv-pszichológia az első állítást, a mi szerzőnk a másodikat nem veszi figyelembe. Mi azt hisszük, hogy egyik elől sem lehet kitérni s akkor a lélektan metafizikai megalapozásául nem marad más, mint egy bizonyos pozitivistá spiritualizmus, mely tények szembesítésének terméke, s a minden más elméletben széttartó tények összeegyeztetője. Ha eszméletileg másról is tudunk, mint amit az idegrendszer teremteni tud, akkor az eszméleti lét a maga teljességében nem lehet kizárólag az agy működésének terméke s így a lélektannak már megalapozásakor függetleníteni kell magát minden kizárólagos materializmustól.

Nem térünk ki az érzelem és akarat motorikus elemzésének részletes méltatására, csak megjegyezzük, hogy ezt a két tüneménycsoportot, melyekben a mozgás-elemek felismerése, sőt túlhajtása is régibb keletű s így megszokottabb jelenség, szerzőnk nagy részletességgel tárgyalja és legközelebb áll ahhoz az érzelem-elmélethez, melynek vázlatát Janet-nek az obszessziókról írt könyvében kapjuk. Az álláspont belső logikája természetessé teszi az a kijelentést, hogy ne válasszuk el értelmi aktusainkat az

érzelmiektől s az akaratiaiktól (812.), hogy az érzelem és akarat szókat egyszerűen a mozgás-elemek túlnyomóvá válására tartsuk fenn, az akarat nevű belső folyamatot, mint illúziót, tagadjuk és ne lelki sajátságunk, hanem szerzett ügyességnek, taglejtéseink felett kialakult befolyásunknak (1026.) tekintve s a szabadság-érzetet a metafizikai szabadság-gondolattól, mint illúzióitól elkülönítve, mozgástudattá redukáljuk. (1065.). Ne feledjük megemlíteni az érzelmek fejezetében a sokoldalúan kifejtett mimika-tanulmányokat (nevetés, sírás) és a nevelés hatásának mozgás-elméleti fejtegetését (800 és köv. 1.).

Mindent összevéve, itt egy bőséges, bár némileg egyoldalú erudícióval és az elemző érvelés jelentékeny képességével megírt attitűd-lélektan áll előtünk, melynek a magunk részéről majdnem mindenben igazat adunk, mikor állít, de majdnem semmiben sem értünk vele egyet, mikor tagad. Állításainak tenorja nem új, de a részletekben mindenütt akadunk érdekes, eredeti megokolásokra. Tagadása merőben új, de tisztán axiomatikus alapú és a részlet-megokolások nem érintik lényegesen. Láttuk, hogy ezzel az axiómával, melyet szerző realizmusnak nevez, lehet egy másik realizmust szembevetni, mely ellentmond a mű tagadásainak. Ne feledjük hozzátenni azt sem, hogy a mű nyelvezete sok új és egészséges magyar szóhasználatot járul hozzá tudományos és filozófiai kifejezőképességünk gazdagításához, ami az ez irányban érdeklődők s a hozzáértők figyelmét semmi esetre sem fogja kikerülni.

(B. J.)

Művelődés és éghajlat. (Ellsworth Huntington : *Civilization and climate.* New-Haven: Yale University Press 1915. XII, 333 l.)

A közönséges tapasztalat régi megfigyelése, hogy a különböző éghajlati viszonyok az emberi munkaképességet, gondolkodást és testi erő kifejtést egyaránt, különbözőképpen befolyásolják. Ezen a tapasztalaton alapul az emberi művelődést fejtegető bölcselkedők régi tétele, hogy az éghajlati viszonyok az emberi művelődésnek döntő tényezői. De e tétel pozitív formában eddig alig nyert bebizonyítást s nyilvánvaló, hogy c két rendkívül szövevényes tüneménycsoportnak párhuzamba állítása fölülte nagy nehézségeket gördít a kutató útjába. E nehézségekkel próbál megküzdeni az amerikai tudós; tisztában van problémája szövevényességével s mindenütt gondosan hangsúlyozza eredményei hipotetikus jellegét. De munkájától nem lehet megtagadni bizonyos szuggesztív erőt, módszerének gazdagságát s az ősi problémának végre pozitív formában való felvetését és tárgyalását.

Az éghajlati hipotézissel szemben a fő ellenvetés a következő: ha a civilizáció függ az éghajlattól, mért van az, hogy a régi művelődés központjai nem esnek össze a maiakkal? Huntington ezzel az ellenvetéssel szemben azt igyekszik kimutatni, hogy némely legősztönzőbb klimatikus feltételek lokalizációja századról századra vál-

tozik s midőn az ókor nagy országai magasra emelkedtek, hasonló klimatikus stimulust élveztek, mint aminő ma a vezető nemzetek lakóhelyein léteznek. És ebből általánosítva folyik munkájának főtétele: „Ma mindenütt, ahol a műveltség magas, bizonyos sajátos éghajlati típus uralkodik. A múltban, úgylátszik, mindenütt ugyané típus uralkodott, ahol nagy művelődés támadt. Ennélfogva úgylátszik, hogy ilyen éghajlat a nagy haladás feltétele. Nem a civilizáció oka, mert az végtelenül mélyebben rejlik. Nem is az egyetlen, vagy a legfontosabb feltétele. Csupán egyike a soknak épügy, mint a tiszta vízzel való bőszes ellátás az egészség feltétele”. (9. 1.).

E tételhez három irányú kutatásai által jut. Mindenekelőtt kutatja az éghajlati tényezőknek a munkaképességre való hatását. Itt módszere statisztikai. Ennek végeredménye egy térkép, mely a „klimatikus energia” elhelyezését ábrázolja a földön. Második kutatási tárgyként körkérdések módszerével megszerkeszti „az emberi civilizáció térképét”. A kettő összevetéséből kitűnik, hogy a legnagyobb klimatikus energia vidékei összeesnek a legfejlettebb műveltség helyeivel. A harmadik feladat, melynek hipotetikus jellege nyilván még erősebb: annak kimutatása, hogy a klimatikus energia zónái a történeti időkben változtak s hogy e változás párhuzamos a művelődés központjainak történeti eltolódásaival.

Az emberre vonatkozó minden vizsgálódás főnehézsége, hogy a ható tényezőknek elválasztása és egyenként, izoláltan való megfigyelése csaknem lehetetlen. Így az emberi művelődés megteremtésében is nyilván számos ok működött közre: az átöröklésből származó hatásokként a faj tényezője, azután az intézmények, a vallás, a lángelmék s nem utolsósorban a földrajzi viszonyok; az éghajlat az utóbbiak egyike, de ennek fogalma alá is több tünemény tartozik: hőmérséklet, nedvesség, légnyomás, viharok stb. A szerző először is a fajnak a helytől, az átöröklés tényezőjének a környezet tényezőjétől való elválasztását kíséri meg. A fehérek és négerek kereseti és tanulási eredményei alapján megállapítja a kiirthatatlan faji különbség hatását. Ha most bevezetjük a földrajzi tényezőt is és összehasonlítjuk kísérletként az Egyesült Államok déli és északi farmereit, akiknél átöröklés és képesség tekintetében nem kell különbséget feltételeznünk, kiderül, hogy átlagban az északi fehér ember birtoka kétszer annyit ér, mint néger szomszédjáé s kétszer annyit nyer belőle. A déli fehér ember birtoka kevesebbet ér az északi négerénél, de körülbelül épen annyit jövedelmez, a déli néger birtoka fele a déli fehér farmjának s mintegy $\frac{2}{3}$ -szor annyit hoz. Ebből a viszonylagos erőt a következő arányszámok mutatják:

Északi fehérek	100
Déli fehérek	51
Északi négerék	49
Déli négerék	34

A táblázat a faji ellentétet kívül az éghajlati ellentétet is mu-

tatja. Egyébként az éghajlat hatása a két fajra nem mindenütt egyforma. Hogy Délafrikában a feketék mindjobban hátraszorítják a fehéreket, annak oka, hogy ott a két faj olyan körülmények között áll szemben egymással, mely csökkenti a fehér ember munkaképességét, növeli a négerét. Másik jellemző példa a Bahama szigeteké; itt a fehérek elfajulását „az éghajlatból eredő restségnek” tulajdonítják. Mindezekből az elemzésekből már kitűnik, hogy az éghajlat hal, de látnunk kell most azt, minő feltételek kedvezőek s minők hátrányosak.

Nézzük először is, mely évszakban dolgoznak az emberek leggyorsabban? A szerző 550 bridgeporti és newhaveni munkás kérésétét figyelte meg négy éven keresztül s módszeresen kirekesztve a zavaró körülményeket, ábrája alapján megállapítja, hogy a keresmény legkisebb januárban, februártól júniusig emelkedve, júniusban maximumát éri el; aztán esik s némi hullámlás után október végén s november elején ismét magasra szökken. Ettől kezdve leszáll, csupán december közepén van némi karácsony előtti emelkedés, aztán rohamos csökkenés. Az évszakok hatása más tünetenyeken is megfigyelhető. New-York állam halálozási minimuma összeesik a gyármunkások keresményének maximumával. Dániából, déli Karolinából, Pittsburgból stb. vett példák mind a tétel mellett szólnak. A mi már most a szellemi tevékenységet illeti, Lehmann és Pedersen gyermekeken végzett vizsgálódásai arra vallanak, hogy a szellemi munka változásai ugyanazok, mint a testi munkánál, de a szellemi munka maximumát alacsonyabb hőmérséklet mellett éri el. E probléma pontosabb megvilágítása céljából Huntington a west-pointi és annapolisi katonai iskolákban végzett kutatásokat. Az osztályzatok alapján nyert statisztikai ábrából azt látjuk, hogy a szellemi munkaképességnek két maximuma van, ősszel és tavasszal, utóbbi magasabb. Átlagos hőmérsékleti optimum 40 F°. Összevetve az összes elemzéseket s az összes ábrákat, kitűnik, hogy az emberi munka, úgy a testi, mint a szellemi, leghatékonyabb tavasszal és ősszel, legkevésbé termékeny nyár és tél közepén. Ha az átlagos hőmérséklet nem emelkedik a 70 F° s a déli hőfok a 80 F° fölé, az európai faj munkaképessége az Egyesült Államokban nem szenved komoly csökkenést. Azonban már további 4—5 fok végzetes következményekkel jár. A testi munka hatékonyságának maximumát 59—60 F° éri el, a szellemi munka optimuma 40 F° körüli átlagos hőmérsékletnél van. „Amennyiben az emberi haladás a szellemi és testi tevékenység összeműködésétől függ, úgy látszik, jogunk Van ahoz a következtetéshez, hogy a legnagyobb hatékonyság a szellemi és testi munka optimumai között félúton van, ha az átlagos hőmérséklet 50 F°. (103. l.). Huntington az emberi energiát más élettani tünetenyekkel is párhuzamba állítja. Ebből kitűnik, hogy minél alacsonyabb rendű valamely élettüneteny, annál magasabb hőfok az optimuma, így a növény növése legerősebb 85F°-nál.

Valamely éghajlat átlagos jellegét az évszakok mellett az dőjárás s annak változásai adják meg. A szerző ábráiból kitűnik, hogy ha a mai hőmérséklet ugyanolyan, mint a tegnapi, az emberek lassabban dolgoznak, mint ha változás áll be, akár le, akár felfelé. Ezért a változó éghajlat igen kívánatos; legnagyobb energia ott várható, ahol az átlagos hőmérséklet néhány napig 2—3 fokkal emelkedik, aztán 4—8 fokkal esik. A szellemi munka feltételei némileg eltérők, a hőmérséklet gyors esését a szellemi munka jobban megszenvedti. Az egészet összefoglalva mondhatjuk, hogy „a hőmérséklet változásai, ha nem túl nagyok, ösztönzőbbek, mint az egyformaság s az esés ösztönzőbben hat, mint az emelkedés”. (191. 1.).

A szerző ezután az „ideális éghajlat” fejtegetésére tér át. Láttuk, hogy az energia leghatékonyabban ott érvényesül, ahol az átlagos hőmérséklet 50 F° körül van. Ezt a világ négy részén találjuk: Anglia, az Egyesült Államok és Brit Columbiának a Csendes-Óceán melletti sávja, aztán a déli égövön Új-Zéland, végül Chile és Patagonia egy része. Hogy Délamerika ennek ellenére mégis alacsony fejlettségű, annak oka a kellő csapadék hiánya, melytől főleg a növényzet szenved. De persze az átlagos hőmérséklet nem egyedül lényeges, még fontosabb a hőmérséklet változása egyik napról a másikra. Ez két tényezőtől függ: a hőmérséklet különbségétől az esztendő leghidegebb és legmelegebb része között és másfelől a ciklonikus viharok számától. Ahol a tél igen hideg és a nyár meleg, ott a napi változások is végletekbe mennek. E részt legkedvezőbb a helyzet az Egyesült Államokban (kivéve néhány részét), Közép- és Keleteurópában (kivéve Olasz- és Görögország egyes részeit), Északafrika egy részében, Középausztráliában és Argentínában. Még fontosabb tényezők a ciklonikus viharok: a világ legzivatárosabb része a Nagytavak környéke az Egyesült Államokban és Kanada déli része. Európában Anglia, Franciaország nagy része, Németország, Skandinávia egy része, Olaszország északi, Ausztria nyugati része és a Balti-tenger vidéke. Ázsiában egyedül Japán. A déli félgömbön általában kevesebb a zivatáros idő; egyedüli kivétel Új-Zéland. Délamerika déli részében is sok a vihar, de azok nem jelentenek változást, ellenkezőleg a szél és felhős idő egyhangúsága egyenesen leverőleg hat.

Az eddigi felsorolásból látható, hogy a világ egyik részén az egyik, másik részén a másik éghajlati ösztönző tényező hat. Vannak túlságosan favorizált vidékek is, mint Kalifornia éghajlata, mely folytonos ösztönző hatásával idegességre vezet; az éghajlati előnynek is folyománya, hogy a keleti és közép Egyesült Államok lakói idegesebbek és tevékenyebbek, mint az európaiak. Legideálisabb éghajlata Angliának van: „Éghajlata mindig ösztönző, úgy a bőséges viharok, mint az évszakok mérsékelt rendje alapján; de soha se jut oly végletekig, hogy ideges feszültségre vezetne, mely annyira gyakori az Egyesült Államokban” (135. 1.). Ezzel ellentétben vannak vidékek, minők Ázsia középső részei, ahol a tél túlhideg, a nyár

nagyon meleg, a hőmérséklet változásai is hirtelen történnek. Még rosszabb a tropikus vidékek helyzete, ahol nincsenek viharok, legfeljebb évente néhány hurrikán.

Mindezek alapján a szerző megszerkeszti a „klimatikus energia” térképét, munkája első eredményei; természetes, hogy ennek csak első kísérleti jellege van. Huntington a világ különböző részeire nézve megállapítja, hogy minő energia volna itt várható európaiaktól, ha e helyeken élnének és az éghajlati viszonyok, úgy hatnának rájuk, mint az Egyesült Államok keleti részén lakókra. A térképen öt áréát különböztet meg: igen magas, magas, közepes, alacsony és igen alacsony éghajlati energia vidékeit. „Legmagasabb” energiájú helyek: az Egyesült Államok középső és keleti része, elnyúlva csaknem a Csendes-tengerig. Európában Angik, Franciaország, Németország, Közép- és Északolaszország, Ausztria és Magyarország körülbelül a Dunáig. Ezeket nagy „magas” energiájú területek veszik körül. Ez Európában magába foglalja a Balkánt és messze északkelet felé benyúlik Oroszországba. Amerikában ide tartoznak az Egyesült Államoknak a „legmagasabb” áréát körülvevő részei, kivéve a déli államokat. Ezenkívül csak négy „magas” energiájú hely vtaai: Japánban, átnyúlva Koreába, Új-Zélandban, átnyúlva Ausztrália délkeleti csücskébe. Délamerika déli sarkában, végül egy sáv a Csendes Óceán mellett az Egyesült Államokban. Észak felé az emberi energia hatékonysága gyorsan hanyatlak, az egyenlítőttől kétfelé harminc foknyi távolságban szintén igen alacsony. Érdekes vonása a térképnek, hogy a klimatikus energia Középeurópából kiindulva Középpázsia felé halad. Szibéria éghajlata nem kedvező, Kínáé is csak közepes, India klimatikus energiája egyenesen igen alacsony.

A munka második része a klimatikus energia térképéhez párhuzamot keresve a civilizáció megoszlásának térképét akarja megszerkeszteni. Itt a statisztikai módszer már nem alkalmazható, már csak azért sem, mert a világ nagy részéről megfelelő adataink nincsenek. A szerző tehát a körkérdéshez folyamodik és nagy tudású férfiak véleményei alapján osztályozza a világot. A körkérdés célját így jelöli meg: „Céltom egy olyan térképet készíteni, mely azoknak a jellemvonásoknak elosztását mutatja, melyeket általán legmagasabb értékűeknek ismernek el. Értem ez alatt a kezdeményezés hatalmát, a képességet új eszmék alkotására és azok megvalósítására, az önuralom hatalmát, a tisztesség és erkölcsiség magas színvonalat, az erőt más fajok vezetésére és ellenőrzésére, az eszmék terjesztésének képességét és más hasonló tulajdonságokat, melyek maguktól köny¹-nyen adódnak. E tulajdonságok magas eszmékben nyernek kifejezést, a törvény tiszteletében, találékonyságban, a kormányforma állandóságában és tisztességében, a magas fejlettségű nevelési rendszerben és abban a képességben, hogy a világ kevésbé művelt részei fölött uralkodjunk és abban, hogy nagyszabású vállalkozásokat hajt-

sunk végre, melyek nagy időre s a föld területének nagy részére terjednek ki”. (150. l.). Huntington 137 feleletet kapott, melyek alapján a világ országait 10 különböző csoportba osztályozza; a válaszokat a küldők szerint öt csoportban átlagozza s végül ezekből átlagban kapja a valamely terület civilizációját kifejező számot. Angliára a vélemények mind megegyeznek, ennek száma: 100; a teutonok sehol sem szállnak 80 alá s ez arra vall, hogy a faj fontos tényező a művelődésben. Már a román fajoknál a különbség nagyobb: Korzika és Szardínia közepes, Francia- és Északolaszország igen magas. Érdekesnek tartjuk idejegyezni a *Magyarországról* szóló véleményeket: az *átlagos szám* 82. Ezt a következő véleményekből kapjuk: 25 amerikai szerint 77, 7 angol szerint 80, 6 teuton szerint 76, 6 latin és egy szláv szerint 88, 5 ázsiai szerint 90 a civilizációnk magasságát kifejező szám. Ázsiában a Japánt és Kínát illető vélemények nagyon eltérők, Japán átlagszáma 83, tehát műveltségi színvonala körülbelül megfelel Magyarországének. Kína különböző részek szerint 60—66. Részletesebben tárgyalja a szerző Északamerikát, kimutatva, hogy a halandósági térkép fordítottan arányos a klimatikus energia térképéhez: egy terület annál nagyobb halálozási számmal bír, minél kisebb az éghajlati energiája. A nevelés és klimatikus energia közötti párhuzam szintén meglepő.

A könyv főproblémája: a civilizáció és a klimatikus energia térképeinek párhuzama. Európában a két térkép hasonlósága csaknem teljes. Feltűnő az eltérés Indiában, ahol közepes művelődés van igen alacsony klimatikus energia mellett. Lehetséges, hogy a tropikus égöv alatti hosszú tartózkodás folytán Indo-Kína és India fajai az európaiaktól elkülönültek és az állandó meleg iránt kevésbé érzékenyek. Ausztráliában a klimatikus energia és civilizáció egyaránt emelkedik keletről nyugat felé, de az angolok jelenléte az „igen alacsony” energiájú helyeket a művelődési térképen egy fokkal feljebb emeli.

Egy más jelenséggel való összehasonlítás se tűntethet fel ilyen erős párhuzamot a civilizációval, mint az éghajlati energiával való összevetés. „Egy nemzet vallása, kormány formája, társadalmi szervezete, más nemzetekkel való érintkezésének könnyűsége és különböző más feltételek alapvető szerepet játszanak a civilizáció eloszlásában. De mindez függ az energiától, mellyel egy nép bír, mert ha egy népnek nincs energiája, más téren való semminemű kiválóság se fogja azt az első sorba emelni. Az energia pedig az éghajlattól függ és így az éghajlat a civilizáció állapotának meghatározásában lényeges elemmé lesz”. (207. l.). Még egy érdekes statisztikai kutatást végez a szerző; 10,000 kiváló amerikaiak születési helye alapján kimutatja, hogy több tehetség születik a nagyobb klimatikus energiával bíró helyeken.

Tételünk ellen föllenvetés, hogy a múltban a művelődés olyan vidékre is kiterjedt, ahol most az éghajlat nem ösztönző. Az ellen-

vetés megvizsgálására újabb kutatásokra van szükségünk, melyek eredményei még hipotétikusabbak. Itt történeti érvelés következik: meg kell mutatnunk, hogy a régi civilizációk idejében az éghajlati tényezők ott voltak a legkedvezőbbek. Az éghajlati változások tételét a geológiai időkre nézve ma már általánosan elfogadják, de a történeti időket illetően a vélemények még igen eltérők. A szerző a „klimatikus pulzáció” elméletét vallja; bizonyítására mérte fák növéstét Kaliforniában, tanulmányozott tavakat és arra az eredményre jut, hogy nagy valószínűség szerint nemcsak hogy a múlt éghajlata különbözött a jelenétől, hanem hogy kisebb pulzációk is voltak és hogy ezek a történeti időben kevésbé erősek lettek. A civilizáció központjai az ókorban mások voltak, mint az utolsó ezer év alatt. Ha egy térképre pillantunk, látjuk, hogy a régi civilizációk mind egy övet képeznek. Kínában kezdődve a tibeti fensíkon át a civilizáció régi központjai India síksága, Perzsia, Fönícia, Palesztina, a Földközi-tengeri medencéje, Görögország, Karthago, Róma. A nyugati félgömbön csak két fejlett műveltségű nép volt: Perulakói és a Maják. Ha már most a viharok jelenlegi térképét nézzük, látjuk, hogy a viharok öve körülbelül a mai legnagyobb művelődésű vidékeket szeli át. A viharok lokalizációja pedig a szerző hipotézise szerint a napfoltok minimumától, illetve maximumától függ. Az ókorban a viharok öve a legcivilizáltabb területek övével esett egybe. A civilizációk változása a viharos vidékek megváltozásával áll kapcsolatban.

Egyik legerősebb ellenvetés a szerző hipotézise ellen, hogy az amerikai indiánok kedvező éghajlati körülményeik ellenére se jutottak magas műveltséghez. Szerző szerint ennek főoka a vas és a teherhordó állatok hiánya. Különböző is az éghajlati tényezők nem az egyedül fontosak, a művelődés ezer meg ezer szövevényes tényező összemosódásától függ.

A klimatikus hipotézis elfogadása némileg leverőnek látszik; ha fejtegetéseink igazak, az ember sokkal inkább korlátolt lény, mint azt magáról vallja. Azt hitte, hogy a teremtett lények közül egyedül ő képes akárhol a földön élni. Holott az ember mindenütt élhet ugyan, ahol táplálékot nyerhet, de fizikai és szellemi energiája csak néhány szorosan határolt területen érheti el legmagasabb fejlettségét. Ez szomorúan hathat olyanokra, akik nem e vidékeken élnek, másrészt féltő, hogy a klimatikus energia változásával a mai nagy műveltségű vidékek elvesztik ezt az előnyüket. Ámde a tények ismerete az első lépés ahoz, hogy azok felett uralkodjunk, hogy a hátrányokat kiküszöbölhessük; felismerve, hogy a téli, egyforma száraz meleg a szobákban káros, arra kell igyekeznünk, hogy kisebb, naponként váltakozó hőmérséklettel fűtsünk és az optimum mellett dolgozzunk. Aztán fontos — és ezt a jövőben bizonyára nagyobb mértékben fogják alkalmazni — az éghajlat gyakori változtatása a munkahely változtatása révén. A föld melegebb részeinek klimati-

kus hátrányait öntözéssel, hűtő készülékekkel kell ellensúlyozni. Sok helyen az éghajlati tényezők okozzák, hogy ott restség, akaratgyengeség és erkölcstelenség található. „Ha meg tudjuk hódítani az éghajlatot, az egész világ erősebb és nemesebb lesz”. (294. 1.).

Nagy Dénes

A német imperializmus. (*Weltpolitisches Wanderbuch von Paul Rohrbach. Leipzig: K. K. Langewiesche 1916. 305 I. Ara I M. 80.*)

Nem tagadom, erős ellenszenvvel fogtam ennek a könyvnek olvasásához. Hiszen Rohrbach a leghevesebb imperialisták egyike. Nem is annyira a könyv maga érdekelt, mint az, vajjon most, a háború második évének vége felé, milyen könyveket küldenek a német katonáknak a frontra: mert ez a könyv olyan csomagolásban kerül a könyvpiacra, hogy csak meg kell címezni és mint táboriposta küldeményt föladni. Érdekelt e kiadásnak nagy példányszáma miatt is: az első oldalon ott díszlik: *Egytől negyvenezrig!*

Rohrbachnak ez a könyve a legkellemesebb csalódás volt számomra. Igaz, hogy R. vak imperialista, az imperialisták minden gazdasági tévhitével; ő is azt hiszi, hogy a németiség gazdasági boldogulása a világkereskedelemtől függ, és ennek biztosítására nem lát más utat, mint a fegyveres készütséget, gyarmatszerzést, Belgium flamand és Oroszország „német” tartományainak annexióját. Mint Naumann, ő is elgondolhatatlannak, túrhetetlennek tartja, hogy a németiség ne legyen az angollal, oroszsal és az amerikaival egyenlőrangú *világnép* (*Weltvolk*). De erős német érzés és imperialista gondolkozás ellenére R.-nek ez a könyve egyike a legelvezetesebb és legtanulságosabb olvasmányoknak. Egy rendkívül tanult és finomlelkű kultúremler munkája, aki egyaránt lelkesedik a természet és a régi kultúrák szépségéért, aki bejárta az egész világot, nem pusztá időöltésből, hanem komoly tanulmány céljából. Nem útleírásokat nyújt a szó közönséges értelmében, hanem bámulatos érzékkel *kiemeli azt, ami az illető vidék természeti viszonyaiból döntőleg befolyásolta az ott élő nép kulturális és történelmi fejlődését*: mindenütt nemcsak a múltat vizsgálja, hanem a jelennek fő-problémáit is és munkájának élvezetét kevésbé zavarja, hogy állandóan kutatja, milyen kulturális hivatás várhatna a (németiségre az illető nép körében. E mellett csodálatraméltóan elfogulatlan baráttal és ellenséggel szemben egyaránt: elismeri az angolok érdemeit és megrójjá úgy a törökök, mint a németek hibáit.

Munkája hét nagyon lazán összefüggő essaycsoportból áll. Az első az antik kultúrának a nemesre gyakorolt hatásával foglalkozik; azután útleírás-csoportok következnek: Oroszország, Előázsia, Kína, Afrika, Észak- és Délamerika és végül egy egészen aktuális csoport: a Világháború 1915-ben. Nem akarom a tartalmat részletesen ismer-

tetni; nehéz is volna. Csak néhány dolgot akarok kiragadni, ami az egészre jellemző. 1897-ből kelt *Ukrainán keresztül* című útleírása. Itt fölveti azt a kérdést: Vajon, ha ma valaki eljönne Ukrainába, kitűzné Mazeppa lobogóját és kiadná a jelszót: El a muszkáktól: vajjon követnék-e a kisoroszkok? A kis számú tanító, a kishivatalnok, a diákok, néhány kereskedő föleszmélne. De a parasztság?

„A paraszt azt kérdezné: *Enyém lesz-e a föld, amely most az orosz és lengyel földbirtokos tulajdona?* A Dnyepertől jobbra a nagybirtokos még a régi időkben jobbra lengyel, a folyótól balra muszka vagy olyan ukrainai nemes, aki rég elfelejtette az ukrainai nyelvet és a cár generálisai és udvaroncái közé vegyült el. *Az ukrainai paraszt valamennyit együttesen gyűlöli.* Midőn Sándor cár alatt kiszabadult a jobbágyágból, nem kapott elég földet, mert azt akarták, hogy továbbra is a földesurak földjén dolgozzék, ötven év alatt a falu nagyobb, a nép számosabb lett, de a határ nem gyarapodott és az orosz művelés folytán nem is javult. A földesúr idegen, nem érti nyelvünket, nem lakik közöttünk, a városban tanyázik, német gazdatisztje nem tud velünk élni, az úr magasra veri föl a bért, mert tudja, hogy szükségünk van a földre. A termőföldre nem való az úr, hanem a paraszt, a föld a mi örökségünk; aki az urakat eltávolítja és a földet nekünk adja, azt követjük.” *„Ha politikai nyelven beszélünk, ezt nevezzük ukrainai kérdésnek!”*

Azt hiszem, nincs szocialista író, aki bátran el ne fogadhatná a kis-orosz kérdés lényének ezt az imperialista Rohrbach adta megvilágítását.

R. kifejti, hogy a mai Oroszország gazdasági súlypontja Kis-orosz országban van. Sem Pétervár, sem Moszkva elfoglalása nem volna olyan csapás Oroszországra, mondja, mint Kiev és Déloroszország elvesztése, mert Ukraina nélkül a többi Oroszországnak nincs elég élelme, nincs elég szene, sem vasa, egész élete meg van bénítva. A kisoroszkok harminc milliónyi népének kiválásával Oroszország azonnal alkotó részeire hullana szét, külön válva a nyugat-európai kultúrához tartozó Lengyelország, Finnország, Livland, Kurland és külön a tatár Oroszország, Moszkva középponttal, az a tatár rész, amely R. szerint az egész orosz közéltre és politikára rányomja bélyegét, amint azt Napoleon már észrevette, mondván: Ha megvakarjuk az oroszot, rögtön előbúvik a tatár! Nem tudjuk ellenőrizni, hogy mennyiben igaz, amit R. az Ukraina gazdasági jelentőségéről mond. Mindenesetre feltűnő, hogy amely könnyen föladták az oroszok a mai háborúban Lengyelországot, olyan szívósan ragaszkodnak a kisorosz területhez, Tarnopolhoz.

Amit R. *Oroszország történelméről* ír, fölötte érdekes és tanulmányos. Amint kimutatja, hogy Oroszország keletkezésében már az Észak európaiból Konstantinápolyba vezető út játszott szerepet: hogy Konstantinápoly azóta mindig és a jövőben is az orosz világpolitika középpontja kell hogy legyen, izgatón érdekes olvasmány.

Konstantinápoly sorsától függ azonban nemcsak Oroszország, hanem Németország világpolitikai jövője is. Ha Oroszország a Dardanellák ura, elzárja Németország elől az Ázsiába vezető utat; ha Németország befolyása érvényesül Konstantinápolyban, elzárja Oroszország elől a világtengert. A két nagyhatalom érdekei között áthidalhatatlan az ellentét, az összeütközés elkerülhetetlen. A németiség magasabb kultúrája nevében Rohrbach a németiség diadalát kívánja a tatár Oroszországgal szemben.

A tanulmányok egy másik sorozata Előázsiai utazásához kapcsolódik. Fölkeresi a régi kultúrák romjait, rámutat arra, hogy egész Előáziában voltaképp „oázis” kultúra van, mert a földművelés csak ott üzhető, ahol a sivatagok között kellő víz áll rendelkezésre. Elfogulatlanul megírja, mily kevésbé szolgálja a mai török uralom a kulturális fejlődést. Egy 1909 augusztusáról keltezett tanulmányában a következőket írja az örmény mészárlásokról.

„El voltunk rá készülve, hogy bajokat találunk, de amit láttunk, sokkal rosszabb, mint gondoltuk és mint otthon tudják. Adana és a cilíciai medence városai és falvai a színhely, ahol négy hónap előtt az örmény lakosság közt a rettenetes vérengzés történt. Itt a városban legalább 6000 örményt gyilkoltak le és a vilajet területén még körülbelül 20 ezret. Ezenfölül minden örmény vagyont kifosztottak és elpusztítottak. Adana és Társus országnyegede romhalmaz: a síkságon is fölperzselték az örmény falvakát. Utunk az itteni örménynegyeden át leírhatatlan. Az üszökhalom alól, amellyé az itteni nagy örmény iskola vált, még kiérzik a rothadó hullák szaga . . . Részletek, amelyeket szemtanúk mondták el, oly borzalmasak, hogy lehetetlen leírni.

Az örmény kérdés intézésében a törökök keze igazán vészhozó . . . Az örmények nélkül Törökországban kereskedelem és forgalom alig volna. Nagyon helytelen és rövidlátó dolog, hogy Németországban oly kevés és oly rosszindulatú figyelmet fordítanak az örményekre, holott ők Törökországnak egyik legerősebb és kulturálisan legtehetségesebb tényezőjét alkotják . . . Egyszerűen badarság az örményeket, mint népet, főleg a másfélmilliónyi örmény parasztot és kézművest, együttesen csalóknak és zsványoknak tartani.

A törökök ki szeretnék irtani az örményeket . . . Ez fölötté veszedelmes program és megtörténhet, hogy egy napon a törökök együtt pusztulnak el miatta az örményekkel . . . Valóban sajnálom, hogy a törökökhöz fűződő politikai barátságunk ellenére sem hallgathatom el az örmény vérfürdőket. Amit azonban itt Adanában átéltem, oly rettenetes és oly lehetetlen, hogy mi mint nép túrhetetlen módon kompromittálnák magunkat az egész világ és emberiség előtt, ha a törökök, akik barátunknak számítanak, ilyeneket tesznek és azt kívánják, hogy mi ne lássuk meg. Ez nem lehetséges, mert nekünk nemcsak jó politikáról, hanem jó lelkiismeretről is gondoskodnunk kell”. (113—115. 1.).

Ezek a lapok nemcsak Rohrbachnak válnak becsületére, hanem a német cenzúrának is, amely most a háború alatt megengedi az ilyen szigorú kritikát fegyvertársa fölött.

Rendkívül érdekes a könyvnek Afrikáról szóló része, amely úgy hat, mintha egy tudatos történelmi materialista írta volna. R. a cse-cse légyben látja a tropikus Afrika kulturális elmaradottságának főokát. A cse-cse légy miatt sem ökör, sem ló nem él meg messze földön. Nem lehet szántani, a földet ásóval, kapával művelik. Ez pedig asszony munka. A férfi nem segít a földművelésben, hanem dolgozó állatként tartja a nőt és fegyverrel őrzi, hogy el ne rabolják. A dolgozó nő a legfontosabb vagyón. Nincs háziállat, tehát nincs trágya és a föld hozama, a kedvező éghajlat ellenére fölötté csekély. Nincs háziállat, tehát nincs tej, az anyák két éves korig kénytelenek a gyerekeket szoptatni. A többi mép kultúrája az igavonó és tejelő házi állaton épül föl: ez itt nem bír megélni és így nincs kultúra. A német tudomány megválthatna egy fél világrészt, ha sikerülne a cse-cse légy csapásától megváltaná Afrikát. Ezzel olyan erkölcsi jogot nyerne a németiség Afrikában, mint amilyent az angolok nyertek a rabszolgavadászat és rabszolgakereskedés megszüntetése által!

Végig érdekes, nagy szempontokkal dolgozó, őszinte írás Rohrbachnak ez a könyve. Habár természetesen nem osztjuk imperialista világnézetét, sokat lehet belőle élvezetes módon tanulni.

Varga Jenő

Az amerikai demokrácia gazdasági alapjai. (Charles A. Beard : *Economic origins of Jeffersonian democracy.* New-York : The Macmillan Co. 1915. IX,474 l.)

Az északamerikai Egyesült-Államokban keletkezésük óta két párt küzd egymással az uralomért, a foederalisták és antifoederalisták, a gazdagok és szegények, a köztársaságiak és demokraták. Az Angliától elszakadt államok együttes, közös alkotmányának, *Uniójának* formája körül az államok és osztályok közt heves küzdelmek folytak, amelyeknek gazdasági okait mutatja meg Beard könyve, amely éppen ezért ma különösen aktuális.

Az amerikai politikának rugóira olyan fényt derít ez a könyv, hogy azt kellene ajánlanunk, hogy mindenki olvassa el. Az olvasó előtt kibontakozik a foederalisták (városi elem) indító oka, akik azért akarják az Uniót, mert ez rájuk nézve gazdaságilag előnyös; közülük sokan azért voltak a felszabadító háborúban az angol uralom ellen, mert azt remélték, hogy nem kell megfizetniök az angolok követeléseit. Amint azonban a békés forgalom helyreáll, éppen ezek a kereskedők és iparosok látják, hogy a hitelezőt kifizetni előnyösebb, mint adósnak maradni és ők a farmerekkel szemben keresztül viszik azt is, hogy az angoloknak még a kárát is megfizesse az Unió. Viszont azonban ők a felszabadító háborúban kibocsátott kölcsönkötvényeknek is birtokában lévén, a háború után

mindent elkövetnek, hogy ezeknek a kötvényeknek eredeti értékét az Unió visszaállítsa és biztosítsa.

Így aztán az Unió első két évtizedének története a hitelező városi elemek és a farmereknek harca egymással. Ez utóbbiak bármennyire akarták is az Uniót, látták, hogy azt nem lehet úgy megcsinálni, mint a városi elem akarja, mert ez a farmerek tönkretételét jelentette volna. Az Unió adósságának fedezéséről ugyanis más képen nem lehetett gondoskodni, mint az Unió külön adóinak behozatala által. E külön adók pedig akkor még nem jelentettek mást, mint a farmerek megadóztatását.

Ezért Washington elnökségétől kezdve 1800-ig, amikor Jefferson választották meg, olyan éles a küzdelem, hogy még lázadások és történetek az új rend ellen. A gazdasági érdekeltség olyan szemmel láthatóan előtérben állott az alkotmány körüli küzdelemben, hogy mindenki láthatta.

Az Unió adósságairól szóló kötvények a városi elem kezébe kerültek, amely azokat nem ritkán potom 2—5 dollárért vette meg az eredeti jegyzőktől, akik közt a farmerek nagyszámban voltak. Hamilton pénzügyminiszter, 1793-ban a foederalista párt támogatásával indítványt terjesztett elő, mely szerint az Unió névértékben átveszi az adósságokat és gondoskodik fedezetükről. Erre az indítványra aztán rendkívüli agitáció indult meg az egész Unióban az iránt, hogy a parlament elfogadja. Ennek leírása a könyv érdekesítően izgató része (113. s köv. lapok). A *szerző* ismerteti az egyes politikusok állásfoglalását, érdekeltségét. Meg vannak az egyesek érvei, akik úgy állították be az államadóssági kötvényekből elérhető nyereségüket, mintha ennek semmi köze sem volna az ő állásfoglalásukhoz, ellenben az Uniónak feltétlen meg kell szavaznia a pénzügyi reformokat, mert enélkül megint angol uralom alá kerül. A külügyi bonyodalmakkal való fenyegetés és félrevezetés minden eszközének felhasználását alaposan tanulmányozhatjuk ebből a könyvből.

Amikor aztán a Hamilton-féle pénzügyi reformot megszavazzák, akkor megint beáll a tőkés befolyása alatt a nagy fordulat és ugyanazok a tőkés, akik a felszabadító háború alatt az angolok vagyonának elkobzása mellett agitáltak s ezt keresztül is vitték, s akiknek agitációjára az adósságok fizetésének megtagadását is kimondták, csakhamar követelni kezdték, hogy mindenki fizesse meg adósságát a külföldieknek, mert különben elszakítja az Uniót a külfölddel való kereskedelemről. Keresztül is viszik, hogy az Unió kártalanítja az angol kereskedőket. Majd Angliának és Franciaországnak háborújában az Unió ugyanezeknek befolyása alatt a köztárság ellen foglal állást.

Ennek okai közt valószínűleg az is szerepel, hogy mint maga Jefferson írja, az Unióban is sokan vannak, akik monarchista érzelműek. Ugyanez a Jefferson, az 1800-ban megválasztott elnök, a

XVIII-ik század végén kezdi csak teljesen átlátni az amerikai helyzetet s ekkor teljes erejével a farmerek pártjára áll. Nemcsak lelkesedségből a földművelés iránt, ami szintén élt benne, hanem abból a tudományos meggyőződésből, hogy a földművelés az állam alapja, a földművelő pedig az állam legtisztább erkölcsű polgára.

Feltűnő, hogy ezekben a küzdelmekben milyen kevés említés történik Washingtonról, akinek alakja e könyv elolvasása által nem nyer. Viszont nagy rokonszenvvel ír Jeffersonról, aki a farmerek érdekében és a demokrácia érdekében keresztül vitte a maga terveit, amelyek következtében az Unió adósságait nemcsak leszállította, hanem az Unió bevételeit is több mint felével csökkentette s ezáltal meglazította azt a szoros egységet az államok között, amely már létrejött azáltal, mert a közös nagy bevételek és adósságok közös pénzügyi rendszert követeltek és ennek nyomán közös igazgatási rendszer volt születendő a már meglévő közös törvényhozó és végrehajtó hatalmi szervezet mellett.

Ezek mellett az előtérben álló kérdések mellett a jegybankok, a gazdasági elméleti kérdések, amelyekre az egyes politikusok a maguk rendszerét építették, bármilyen részletesen írja is le Beard, mégsem domboríthatók itt ki.

E könyv ma különösen azért érdekes, mert a foederalistáknak leghatalmasabb érve a közös és szoros alkotmány mellett a külföldről fenyegető veszedelem volt. És jóllehet Angliától féltek, amelynek túlságos ereje a foederalisták szerint a felszabadult amerikai államok függetlenségét állandóan fenyegeti, mégis Angliával és nem Franciaországgal szövetkeztek. A külpolitikai helyzetet tolták mindig előtérbe a foederalisták, amikor az egyes államok önállóságának megnyirbálásával közös vámok, közös adók, közös igazgatási szervek létesítése érdekében agitáltak.

Mindezeknek költségeit azonban a városi elem, amely a foederalista alkotmányt követelte, a farmerekkel fizettette meg s ezért ezek, akik ellene voltak ennek az alkotmánynak, végre Jefferson elnöksége idején, amennyire lehetett, visszacsínálták a Washington elnöksége idején Hamilton indítványára hozott törvényeket.

Lehetetlen nem gondolni arra, hogy a gazdagok és szegények küzdelme ma is meg van nálunk és hogy a maguk előnyére szolgáló intézmények költségét a gazdagok és hatalmasok ma is a szegényekkel fiztetik meg.

Ágoston Péter

A közgazdaságtan elemei (Kovács Gábor: *A közgazdaságtan elemei. I. kötet: Alapvetés. A közgazdaságtan története. A közgazdasági szervezet és fejlődése. Debrecen: Csillag 1915. 291 l.*)

Kovács Gábor könyve nagy hiányt van hivatva pótolni. Minden ízében modern, világos, a legújabb kutatásokról és állásfoglalá-

sokról is számot adó tankönyv. Annyira nem elfogult a szerző egyik vagy másik közgazdasági iskola felfogásával szemben, hogy saját álláspontját is inkább háttérbe szorítja csak azért, hogy az olvasó lehetőleg több oldalról megvilágítva lássa a közgazdaságtan vitakérdéseit. Hogy saját felfogásának ez a háttérbe szorítása tudatosan történik nála, hogy a legtöbb nagyfontosságú elméleti kérdésben ő maga is határozottan állást foglalt, s állásfoglalását csak az előadás folytonossága érdekében nem tolja előtérbe, az kitűnik például azon klasszikusan tömör és mégis világos és érthető fejtegetéséből, melylyel a gazdálkodás fogalmát határozza meg.

..... A végpont a szükséglet kielégítése. A kiinduló és a végpont tehát adva van. Bizonyos, hogy a kettő közt a valóságban számtalan út lehetséges, önkény, tévedés és más befolyás következtében az ember különböző úton juthat el tevékenységének szigorúan megszabott kiinduló pontjától az ép oly szigorúan determinált végponthoz. De az is bizonyos, hogy csak egyetlenegy olyan út vara, amelyik a legcélszerűbb.”
 „. . . . Nem minden szükségletkielégítés gazdálkodás, hanem csak az, amelyik a szükségletkielégítő eszközöktől, mint kiindulóponttól a szükségletkielégítéshez, mint végponthoz, az egyedül célszerű és észszerű úton vezet” . . .

Ez az egyedül észszerű út, amelyik a szükségletkielégítéshez vezet, a leggazdaságosabb. A gazdálkodás ezt az utat keresi. A közgazdaságtan is arra tanít, hogy hogyan lehet ezt az utat megtalálni.

Itt ebben a néhány mondatban van benne saját felfogása, ami az egész könyvön végigvonul, de amelyet sohasem tol annyira előtérbe, hogy más közgazdasági tanításoknak megértését gátolná, ő nem híve a német etikai iskolának, mely a közgazdaságtanba erkölcsi motívumokat visz bele, hanem épúgy, mint a közgazdaságtan klaszszikus művelői Smith és Ricardo, úgy gondolkozik, hogy a közgazdaságtanhoz, épúgy, mint a matematikához az etikának semmi köze. A közgazdasági tudománynak a gazdaságosság elve a gerince, ez az egyszerű alapigazság hasonló a fizika nagy alaptörvényeihez.

A könyv beosztása, amint az az első részből kitűnik, annyiban újszerű, hogy az alapvetés és a tudomány történetének ismertetése után a leíró közgazdaságtan következik, melyben a közgazdasági szervezetnek természetes alapjait, a külső természetet és a népességet és a közgazdasági szervezetnek jogi, társadalmi és gazdasági alapjait tárgyalja: későbbi része lesz a munkának, mely az ezen alapokon felépült és működésben levő közgazdaságot, a dinamikai közgazdaságot és annak törvényeit tárgyalja.

A leíró részből különösen szembetűnő a népességnek, mint a közgazdaság egyik természetes alapjának rendkívül beható tárgyalása. Oly szellemes megjegyzéseket olvasunk itt a népesség különböző összetételének, tagozódásának, szaporodásának és vándorlásának hatásáról a közgazdasági szervezetre, hogy ezek a könyv át-

tanulmányozását rendkívül élvezetteljessé teszik. Aki régebben foglalkozik a népesedés törvényszerűségeivel, itt valósággal elemében van. Nagyszerűen fejti ki a legújabb és hasonló körülményekkel még sehol egybe nem állított statisztikai adatok alapján, „hogyan hatnak a magasabb kultúrájú népeknél azok az erők, amelyek a népesség szaporodásának preventív meggátlása által hátrítják el a túlnépesedés veszedelmét.

Gazdag tájékoztatót ad úgyszólván minden egyes közgazdasági kérdésnél a leghivatottabbaknak az állásfoglalásáról, bármilyen tudományos irányoknak is követői. Ismerteti a magyar tudományos közgazdasági íróknak munkásságát. Hiába mondja magáról könyve előszavában, hogy ő csak a tudományt tanító mesterember akar lenni, mégis elárulja magát igen sokszor, hogy nagy sikerrel dolgozó kutató és rendszerbe foglaló is.

Valami különös megnyugtatót is ad könyve. Ez ugyan nincs benne, de a sorok között kiolvasható. A háború sok előítéletet, sok tudományosnak tartott megállapítást meghazudtolt, nagy tisztogatást végzett el a közgazdaság berkeiben is, de a közgazdaságtan alapigazságai, valamennyi között a közgazdaságtan ősigazsága: a gazdaságosság törvénye, épen megmaradtak. A tévedésekért, a hibákért, a merész jóslásokért nem a tudomány felelős, hanem azok, akik nem oda tartozó motívumokat akartak bevinni a tudományba és nem gazdasági motívumokra építették fel következtetéseiket.

Balkányi Béla

A dicsőség keletkezése. (*Julian Hirsch: Die Genesis des Ruhmes. Ein Beitrag zur Methodenlehre der Geschichte. Leipzig: Barth 1914. XV, 285 l.*)

E munka vizsgálat tárgyává teszi, mely tényezők szükségesek ahhoz, hogy az egyén a tömeg előtt híressé váljon, is a kiváló individuummal csak annyiban foglalkozik, amennyiben az hatással van kora vagy az utókor kultúrájára.

A szerző (főveti a problémát, hogyan jön létre a kiváló egyén és műve? A történettudomány több mint kétezer éve csak politikai történetet ismer. A politikánál sokkal fontosabb szerepe van az alkotó individuumnak a művészetek és tudományok terén. A 18. és 19. század folyamán nagy vita tárgya, milyen szerepe van a kiváló egyénnek a társadalom fejlődésében? Carlyle, Emerson, Nietzsche, Schopenhauer, Dühring, Stirner szélső individualistia álláspontjaival szemben ott látjuk Sant-Simon és Comtetől kiindulva a kollektív irányzatot, (melyet Gumplowicz és Laffmprecht tetőznek be.

Az individuum méltatásánál a szerző megkülönbözteti a kijelentő ítéleteket az értékelőktől, utóbbiaknál pedig két tényezőt: az értékelő alanyt és az értékelt objektumot. A tárgy az alanynak bizonyos alakban jelenik

meg. Ezt a szerző *Erscheinungsform des Individuum*-nak nevezi ellentétben az „*Individuum an sich*”-el. A genialis individuum tehát nem tekinthető izoláltnak, hanem az értékelőkkel közvetlen kapcsolatban áll. A tömeg ítéletében kialakul az *Individuum an sich* körül annak *Erscheinungsform*-ja. A hírnév — mely a tömeg ítélete folytán keletkezik — tulajdonképeni értelme tehát a kiváló egyén *Erscheinungsform*-ja. Minél nagyobb azok tömege, akik egy bizonyos egyént kiválónak tartanak, annál kiválóbbnak tűnik fel az illető a tömeg minden tagja előtt. Az u. n. félreismeret zseni kifejezés *contradictio in adjecto*. Mert egyrészt a tömeg Ítélete a kiváló egyénről az idővel változik, másrészt a történelem számára az ismeretlen kiválóság kevésbé jöhet figyelembe. Shakespeare közvetlen halála után nem volt elismert nagy ember, s ha később sem vált volna azzá, úgy a későbbi korok folyamán a szellemi élet történetére nem lett volna hatással. A tömegnek mint értékelő tényezőnek így igen fontos szerep jut. Ítélete azonban állandóan átalakul, az individuum *Erscheinungsform*-ja korok szerint változó. Pl. Vergilius a középkorban természetfölötti erővel felruházott varázsló.

Hogy valaki a tömeg előtt mint zseni tűnjön föl, annak különböző föltételei vannak. Az első természetesen az egyén kiválósága, annak szellemi, művészeti vagy etikai fölénye. A tudományos feltalálók, felfedezők, kiváló politikusok, uralkodók, hadvezérek munkájánál az egyén műve többé-kevésbé mint reális tény áll előttünk. A művész alkotása sokkal tágabb teret enged a képzeletnek, az ő *Ersthenungsform*-ja nagyobb változásoknak van alávetve. Ezen első és legfontosabb tényező után az egyén társadalmi állása szerezhet legkönnyebben hírnevet; ilyen az uralkodó, politikus. A halál is mint erős hírterjesztő tényező szerepel, mi a kezdetleges embereknél a halottól való félelemmel függ össze. Állításunkat bizonyítja a vértanuk halála, akiknél a kiválóság nem is kívántatik, a híressé váláshoz elég az, hogy bizonyos eszmékért meghaltak. A tömegből kiinduló lelki, sőt az összes hírnévalkötő tényezők között társadalmi szempontból legfontosabb a tekintélyadás vágya, amint szerző nevezi: *Verehrungsbedürfnis*; is érdekes történeti áttekintést ad arról, hogy a tekintélyadás vágya milyen nagy szerepet játszik a társadalom alakulatában. A vallási érzések fejlődésénél a tömeg ezen vágya egyik legfontosabb helyet foglalja el. Az uralkodó dinasztiák kultusza is innen fakad. Amely korban a vallási érzések hatása veszít jelentőségéből, növekszik a kiváló egyének dicsőítésének kultusza; pl. Rómáiban Caesar, Augustus istenítése. A görög nép képzeletében hősei és nagy emberei pár nemzedék után már félistenekké alakultak át. A kereszténység elterjedésével nem hal ki a görög hősimádat, sőt történeti kapcsolat áll fenn közte és a keresztény szentek tisztelete között. Az újkor beköszöntével mindjobban növekszik a kiváló egyének tisztelete, s ez némely esetben (Goethe, Napoleon) szinte az istenítésig megy. Az egyház idején észrevette, hogy a zsenikultusz mily veszélyt rejt számára. Sőt újabban is megjelent egy munka egyházi részről ezen jellemző címmel: *Nachfolge Goethes oder Nachfolge Jesu?* A görög hősi ünnepélyek folytatódnak a keresztény búcsújárásokon.

A modern embernél pedig Lourdes és Czenstochau helyét Weimar, Stratford on Avon foglalják el. Hogy mily erősen él a népekben a tekintély adás vágya, ezt legjobban a hősi mondák bizonyítják, melyekben a szereplő hősök egyénisége teljesen transformálva jelenik meg. A kiváló egyének mithizálása korunkban is folytatódik. Gondoljunk csak pl. Klinger Beethoven szobrára, mely a nagy zeneköltőt szinte úgy ábrázolja, mint a görögök isteneiket. Elősegítik és növelik a hírnév fejlődését a családi, szociális, nemzeti kapcsolatok, a szenzációk hajhászása. Fontos tényező a Koncentrációra való hajlam. Pl. találmányokat rendszeresen nem egy ember, hanem a kísérletezők egész sorozata fedez fel lassanként, de azért többnyire egy-egy névhez fűződnek.

Ezek után a szerző felsorolja a tömegeből kiinduló, többé-kevésbé ismert szociális tényezőket, melyek a hírnév növelésére szolgálnak. Ilyenek: a korszellem, az iskola és nevelés; a modern időkből a napi sajtó; a népszerű irodalom, gyűjtemények, múzeumok, könyvtárak. Hírterjesztő hatása van a művészetnek, mely az utókor részére is fentartja az emléket az irodalomban, vagy kép, szobor, dal alakjában. A hírtermelő és terjesztő tényezők száma — amint látjuk — nagyon változatos és sok bennük az irracionális elem. Mellettük a történet-életrajzi tudományt mint racionalistát tekinthetjük. A tömegben való egységes ítéletek keletkezéséről a szerző az utánzási ösztönök erős tömeglélektani hatására utal. Az utókor véleményének keletkezésénél is az előbb említett irracionális tényezők szerepelnek, sőt a tudományos biográfia sem teljesen ment tőlük. A tudományos feltalálók, politikusok életrajzírói közelebb juthatnak az „Individuum an sich”-hez, mert tényekre támaszkodhatnak; a művészeket illetőleg sokkal ingadozóbb az utókor ítélete. Amennyiben az életrajzíró is az irracionális hírterjesztő tényezők hatása alatt áll, munkája szinte egész deduktív természetűvé válik. Hogy az Individuum an sich-hez közelebb jussunk, szerző új, az u. n. phänographikus módszert ajánlja. Azaz el kell különítenünk az Individuum an sichet, a tömeg előtt keletkezett megjelenési formájától. Egyébként szerző szerint az Individuum an sich, csak az individualpszichológus száunára fontos. A történész szempontjából sokkal fontosabb a kiváló egyén Erscheinungsform-ja, azaz hogy mily hatása volt a tömegre, s kora és az utókor szellemi életére.

Hirsch nem hatol a probléma mélyére, azonban érdekes összefoglaló áttekintést ad róla.

Varjasné Kemény Irma

Jaurès emlékezete. (*Charles Rappoport: Jean Jaurès ; l'Homme, le Penseur le Socialiste. Avec une préface d'Anatole France. Paris: L'Emancipatrice 1915. VIII, 434 l.*)

El lehet mondani, hogy bármily politikai és társadalmi felfogás szemszögéből nézi is valaki — a háborús demagógiának hivatásos szolgálattevőm kívül — Jaurès alakját, a történeti és a tragikus nagyság ígését meg kell éreznie. Megöletésének híre 1914 júliusában jelképes erővel hatott: az ő kidőltével a béke halódó világárik megmentésére alig maradt remény. *A nagy Pán meghalt* s nem

a kereszt vigasztaló szelídsége intett a láthatáron. Burckhard Jakab a maga mélyenjáró s pesszimizmusra hajló világtörténeti szemlélődéseiben a történeti személyiség varázsának forrását a pótolhatatlanság érzésében s valami egyetemes lelki szomjúság számába menő hőstiszteletben találja. Mily pótolhatatlannak tetszik Jaurès távozása a világvihar nekiszabadultának küszöbén s mily jóleső az a hit, hogy ő élete végső percéig szinte egy más embertípust testesített meg, mint aminő az, (amely az ó-világ csataterein sorsa és a művelődés jövője felett fegyverekre bízta a döntést. Az *átélt*, a bennünket sodró és alakító történelem nyugtalanságai közepette e terjedelmes életírás szerzője visszafordul abba a múltba, melynek folytonossága számunkra elveszett s amelynek tárgyi messzesége nincs arányban a tőle elválasztó rövid idővel. Bajtárs és barát írta *ezt* a könyvet, sorai mögött szerető csodálat melegít s emberi nagy keserűség gyászol.

A munka Jaurès tevékenységének minden körét átfogja. Az első rész az *emberről* szól s életével, parlamenti és szónoki működésével, a Dreyfus-ügyben vitt szerepével, a munkássághoz való viszonyával s a béke ügyében kifejtett tevékenységével foglalkozik. A második rész a *gondolkodót* méltatja: világnézetét, az oktatásügyre vonatkozó felfogását s történetírói munkásságát elemzi. A harmadik—a legterjedelmesebb — fejezet a *szocialistának* van szentelve: behatóan tárgyalja Jaurès általános külső politikáját, továbbá a szocialista mozgalom egységére, a népjóléti reformok értékére, a kormányzatban való részvételre s a katonai szervezet átalakítására vonatkozó álláspontját. Az egyes fejezetek részletező bőséggel meritik ki tárgyukat, sok szemelvényt adnak beszédeiből és műveiből. Az egész monográfia fölötte tanulságos: bele van szöve a XIX. századbeli Franciaország egész fejlődése, főleg a harmadik köztársaság sorsa.

Megkísértjük röviden összefoglalni, hogy R. a legáltalánosabb szempontból miben látja Jaurès főjelentőségét. Ő mintegy hazájának élő lelkiismerete volt s mélységesen átérezte a francia társadalom magasabb kötelességeit önmagával és az emberiséggel szemben. Szervessé akarta tenni a francia demokrácia fejlődését. Úgy gondolta, hogy a nagy forradalom megteremtette a jogegyenlőséget, de a demokrácia szellemében még *ezután* kell átformálni az egész társadalmat. Történelmi munkáiban is azt igazolja, hogy e feladat végrehajtása: *a jogi demokrácia megteljesítése szociállissá* az élő nemzedék köteles öröksége. Megvalósításának letéteményese a munkásság. Jaurès 1893-ban csatlakozik a szocialista párthoz. Előzőleg mint a polgári szabadelvűség képviselője ült a francia parlamentben, de a szociális eszmék iránt való érdeklődésének szóval és tudományos tanulmányokkal adja bizonyosságát. A szocializmusban történeti szükségességet lát s ennek céljai, szerinte, nem jelentenek szakítást a múlttal. *Mi is tiszteljük az ősök tűzhelyeit, de a lángot hozzuk el*

onnan s nem a hamut! — mondja egy szálló-igévé lett nyilatkozata. Az összhang, a fokozatos fejlődés embere volt, az evolúció útján megtestesülő revolúcióé. Bölcséleti mélységű koncepció élt benne az emberről s tudta, hogy egyszeri forradalommal gyökerében nem lehet átalakítani az életet és a társadalmat. Ellenben gondja volt rá, hogy a nagy és végső célokra irányuló átalakulás soha semmilyen téren s egyetlen pillanatra se szüneteljen. Ezért foglalkozik a népnevelés és a paedagógia kérdéseivel s a néphadsereg szervezésével. Maga is tanárként kezdte pályáját, de mint igazi egyéniség különben is tudta, hogy mi az emberformálás. A *l'Armée nouvelle* számos gondolatát igazolta a világháború, így azt, hogy esztendőkre terjedő kiképzés fölösleges, s hogy a hadsereg tényleges állománya és a tartalékok között nem kell mintegy merev határt vonni az utóbbiak rovására.

R. alaposan fejtegeti Jaurès szocialista meggyőződésének kialakulását, Marx tanaihoz s Guesde és Vaillant csoportjának nézeteihez való viszonyát. Minden harci készsége és fáradhatatlansága mellett is a béke és a harmónia nyugodalmassága hatotta át lényét. Egységet és örök szolidaritást talál a világegyetemben, a szakadatlan fokozatosság és kapcsolatosság példatára neki a történelem, egységet igyekszik teremteni a pártban, a francia társadalomban és a művelt népek között. Filozófus elme volt. Bergsonnal együtt kerül ki az *École Normale*-ből 1881-ben. Egyik dolgozata, melyet 1891-ben a párisi egyetem bölcsészeti kara elé terjeszt *Az érzékelhető világ realitásáról*, a pantheizmus eszméinek igazi átéléséről ad számot. Ivott a német gondolkodásnak azokból a forrásaiból, amelyekből Marx is merített. Világölelő meleg optimizmus lobog benne. Bizik az emberi haladékonyságban, izzó szeretettel beszél fájának hivatottságáról, de mindig szoros kapcsolatban a demokrácia és az emberiség iránti kötelmeivel. A szocializmus nem csak tudományos doktrína nála, hanem a lélek mélyéről fakadó erkölcsi lendület. Művelődési eszményét nem kell átlagos laposságtól féltetni. Jaurès a történeti és a közgazdasági tudás, az irodalmi és a bölcséleti kultúra magasságaiban élt. A magasságból lelátott az élet alacsonyságaiba és szenvedéseibe. Hasonlatos volt — mondotta sírjánál Camille Huysmans — Finnország árbócmagas és szilárd fenyőihez, melyek koronájukat földig hajthatják anélkül, hogy gyökerük lazulna s rugalmasságuk megketőzi erejüket.

Jaurès szónoki adománya az ész és az érzés ékesszólását egyesítette. Díszbe volt a francia szöszéknek — mondotta róla Vivianinak Páris népét megnyugtadni akaró kiáltványa a háború előestéjén. Igen jellemző Jaurèsra, hogy a szocializmust nemcsak mint bíráló ellenzékiiséget, hanem mint megértő és teremtő erőt tudja tolmácsolni. A német tudományos szocializmus történeti felfogásának elméleti és ridegebb dialektikája hiányzik belőle. A történelmi materializmus elveit gyümölcsözően alkalmazza a francia forradalomról

szóló művében s bár az általános történeti megismerés szempontjából alapvetőeknek ismeri el őket, arról is meg van győződve, hogy az élet gazdagsága nem vezethető vissza ökonómiai formulákra.

Honnan ered az a rendkívüli melegség, melyet Jaurès egész pályája s minden nyilatkozata éreztet? Talán filozófiai műveltségéből? Szilárd és odaadó ragaszkodásából politikai meggyőződéséhez? Az utóbbi inkább csak a pártembert éreztetni, az első tiszteletet ébreszthet, de megragadó erő híján van. Elvbeli meggyőződését, tudását és műveltségét — s ez a legfontosabb — átjárja *egész ember volta*. Érti az életet s a szocializmus emberformáló világhivatását a megvalósulás lehetőségeihez méri. Jaurès szembe néz a szocialistát különösen próbára tevő erkölcsi, vallási és nevelési problémákkal s a gazdasági átalakulással egyidőben a szellemi és a lelki élet átformálásának útját egyengeti. Nem a szociális társadalom *elméletét* szövegíti, hanem *életformáit* készíti elő.

Jaurès halála a világrendülés előestéjén talán megváltás volt számára a legmegrázóbb csalódástól. Vannak emberek — mondja egy angol gondolkodó — akiket az ment meg, hogy hirtelen elhalnak. Jaurès hangoztatta, hogy vagy a szocializmus öli meg a háborút, vagy ez ejt rajta súlyos sebeket. Magatartásának lehető alakulásáról ki merne feltevést kockáztatni? Többet nem tehetett volna meggyőződése nevében, minthogy feláldozza magát érte. A békeeszmé megfeszítettjének így is méltán nevezi életrajzírója. Optimizmusát aligha őrizte volna meg töretlenül, mert Franciaország a világháborúban nem azt a szerepet vállalta, amit ő szánt neki: a közvetítőét Anglia és Németország között.

Ebben a pillanatban talán sokan hajlandók hinni, hogy az a harmónia, mely Jaurès személyiségéből árad, egy elsüllyedt világ hangszava. Nemes romantika, melyet ridegen elnémitott a valóság. De lehetetlen e feltevésben megnyugodnunk. A késői fejlődés neki fog igazat adni. Lehet, hogy csak századok, vagy még hosszabb idő múlva. Ezt azonban hinnünk *kell*, mert e hit megtagadása erkölcsi öngyilkolást jelentene, pusztítóbbat annál a fizikainál, melyre az európai kultúrközösség elszánta magát.

Sas Andor